

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВОЗНАВСТВА
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2017

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Черненко Н. А., Голубовська І. О. Фреймове моделювання концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ: зіставний аспект	3
	Кудрявцева Н. С. Простір у мові й мисленні: лінгвістичні джерела філософських концепцій простору	19
	Симоненко Л. О. Термін як предмет лексикографії	35
	Коць Т. А. Мовна свідомість в синхронії та діяхронії	49
	Вербич Н. С. До питання про макросегментацію діалектного тексту	57
	Полякова Т. М. Авторське тлумачення українізмів у російськомовних творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка	64
	Томіленко Л. М. Русизми (росіянізми) в українській перекладній лексикографії початку ХХ ст.	71
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Пономаренко В. Potebnja, langage, pensée	80

CONTENTS	Chernenko N. A., Holubovska I. O.	Concept VIRTUE frame modeling: comparative aspect	3
	Kudriavtseva N. S.	Space in language and cognition: a linguistic background of the concept of space in philosophy	19
	Symonenko L. O.	The term as the subject of lexicography	34
	Kots T. A.	Language consciousness from the synchronic and diachronic perspectives	35
	Verbych N. S.	Approaches to the macrosegmentation of the dialect text	49
	Polyakova T. M.	The author's rendering of the sense of the Ukrainian culture-specific words in the Russian-language works by H. F. Kvitka-Osnovjanenko	57
	Tomilenko L. M.	Russianisms in the Ukrainian bilingual lexicography of the early XX century	63
	REVIEWS AND ANNOTATIONS		
	Ponomarenko V.	Potebnja, langage, pensée	80

**ФРЕЙМОВЕ МОДЕЛЮВАННЯ КОНЦЕПТУ
ДОБРОЧЕСНІСТЬ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ (на матеріалі
латинської, французької, англійської та української мов) _____**

У статті на матеріалі чотирьох європейських мов (латинської, французької, англійської та української) моделюється фреймова структура гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ, яка відображає спільне і відмінне для його вербалізацій у рамках тієї чи тієї етнолінгвокультури. Проаналізовані в діахронії семантико-когнітивні кореляції гіпоконцептів лат. VIRTUS, фр. VERTU, англ. VIRTUE, зумовлені єдністю лінгвокультурного ареалу їх побутування. Доведено особливий модус вербалізації концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА в українській лінгвокультурі, спричинений соціально-історичними умовами його формування.

Ключові слова: гіперконцепт, гіпоконцепт, фреймове моделювання, лінгвокультура, міжмовне зіставлення.

Фундаментальна моральна категорія доброчесності, яка сформувалася ще в античності, завжди слугувала для окреслення орієнтирів правильної поведінки індивіда в суспільстві, пов'язаної з розбудовою шкали духовно-ціннісних пріоритетів людства. На жаль, на постмодерному етапі розвитку людської цивілізації стало очевидним спрощення моральних констант, що засвідчують вербалізації феноменів моральної сфери, які відзначаються помітним зниженням позитивної оцінності. Ця тенденція до затирання й нівелювання моральних принципів свідчить про серйозну небезпеку духовної деградації суспільства, адже система моральних норм і приписів у будь-якій культурі не лише відображає світобачення народу та стан його духовності, а й визначає шляхи подальшого розвитку того чи того етносоціуму.

Тому актуальним постає дослідження концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ, що зумовлюється насамперед його значущістю для європейської етико-філософської думки, адже упродовж багатьох століть поняття доброчесності створювало фундамент моралі, відбивало особливості духовно-історичного поступу європейської цивілізації.

Від часів античності ДОБРОЧЕСНІСТЬ досліджувалася насамперед як філософська категорія. Творцями філософських концепцій доброчесності були Сократ, Платон, Демокріт, Арістотель, Сенека, Салюстій, Цицерон. У наступні епохи такі мислителі, як М. де Монтень, Д. Юм, А. Сміт, Ф. Хатчесон, Г. Сковорода вивчали онтологію поняття доброчесності як морально-філософської категорії. З-поміж сучасних філософських досліджень категорії доброчесності на особливу увагу заслуговує праця визначного американського філософа А. Макінтайра

«After Virtue: a study in moral theory» («Після доброчесності: дослідження моральної теорії») ¹.

Для античних філософів доброчесність поставала втіленням морального ідеалу буття людини як члена соціуму, що знайшло своє відображення в концепції *ἡ ἀρετή* — понятті про доброчесність суто грецького зразка. Спершу *ἡ ἀρετή* слугувало мірилом достоїнства неживих предметів, а з часом, унаслідок генералізації семантики, цей номен почав використовуватися на позначення чесноти людини (Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель) ².

Визначальний вплив на еволюцію осмислення доброчесності на західноєвропейських теренах справила моральна доктрина давньоримських стоїків, завдяки якій доброчесність — *virtus* — була піднесена до небувалих духовних висот. Стоїчна мораль як вагомий складник специфічно римської морально-світоглядної системи сприяла становленню концепту VIRTUS як органічного втілення ментальності римлян. Поява християнства ознаменувала новий етап в ціннісній еволюції ідеї доброчесності: християнські мислителі розуміли доброчесність як фундаментальну моральну категорію в рамках християнської етики чеснот ³.

Перехід від Середньовіччя до Відродження був відзначений стрімкою трансформацією суспільно-економічного життя, одним з наслідків якої стала втрата католицькою церквою свого колишнього авторитету. Це привело до паралельного осмислення моральних категорій у церковній та світській площинах. Зростання значущості наукового пізнання на противагу церковним догматам дало поштовх до створення оригінальних світських моральних концепцій, які суттєво збагатили надбання моральної філософії.

Упродовж тривалого часу мислителі розглядали доброчесність як пріоритетний предмет своїх філософських міркувань, оскільки саме це поняття втілювало зміст сфери моралі: «в епоху Середньовіччя і Відродження слово “мораль” майже не використовується як узагальнене означення всієї сфери моральності (рос. *нравственности*. — Н. Ч., І. Г.). Автори філософських трактатів віддають перевагу міркуванням про “доброчесність”, “добро” і “зло”. І навіть просвітники, вже широко використовуючи термін “мораль”, часто говорять про “доброчесність” як про гранично загальне позначення моральної здатності особистості, про стан моральних устоїв (рос. *нравов*. — Н. Ч., І. Г.), про сферу питань, що стосуються добра і зла» ⁴.

У нашій розвідці ми спиратимемося на ціннісний підхід до розуміння сутності культури, сформульований філософами баденської школи В. Віндельбандом і Г. Ріккертотом ⁵. Згідно з цим підходом, усі явища культури мають ціннісне наповнення, тобто втілюють ідеал, значущий для всіх представників культури. Відтак опис концепту і його вербалізацій має ґрунтуватися на вихідному уявленні про нього як про продукт і вмістилище культури, її дзеркало і водночас витвір. Концепт ДОБРОЧЕСНІСТЬ за своєю типологічною належністю входить до гру-

¹ Макінтайр А. После добродетели: Исследования теории морали / Пер. с англ. В. В. Целищева. — М.; Екатеринбург, 2000. — 384 с.

² Дробницкий О. Г. Моральная философия : Избр. труды / Сост. Р. Г. Апресян. — М., 2002. — С. 43.

³ Иванов В. Г. История этики средних веков. — СПб., 2002. — С. 173.

⁴ Дробницкий О. Г. Моральная философия : Избр. труды / Сост. Р. Г. Апресян. — М., 2002. — С. 26.

⁵ Виндельбанд В. Дух и история : Избранное / Пер. с нем. — М., 1995. — 687 с.; Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Пер. с нем. ; общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова; сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. — М., 1998. — 413 с.

пи телеономних, оскільки виражає ціннісний ідеал життя, який спрямовує моральний вибір особистості. Беручи до уваги те, що уявлення про доброчесність характерне для більшості культур сучасного світу, а ідеал доброчесності організує навколо себе систему світоглядних орієнтирів певного народу, ми потрактуємо концепт ДОБРОЧЕСНІСТЬ як константу культури, що, за визначенням Ю. Степанова, є «певним постійним принципом культури»⁶.

Міжкультурний аналіз вербалізацій телеономних концептів, зокрема ДОБРОЧЕСНОСТІ, надасть можливість краще осмислити духовні надбання певної культури, наблизитися до розуміння особливостей ментальності певного народу через його мову, відстежити спільні та відмінні для певних лінгвокультур тенденції розвитку ціннісного складника таких концептів. З огляду на порівняно невисокий ступінь теоретичної розробленості методів і підходів до вивчення надабстрактної семантики телеономних концептів як на рівні мономовних, так і мультимовних досліджень, фреймове моделювання є одним з найбільш прийнятних інструментів її аналізу.

Як і концепт, фрейм постає культурно заангажованим конструктором⁷, такою когнітивною одиницею, яка організована довкола концепту і є засобом розгортання його змісту.

Завдяки своїй структурі, елементи якої ієрархічно впорядковані, фрейм є дієвим інструментом репрезентації знань про певний концепт. На наш погляд, саме фреймо-слотове моделювання семантики телеономних концептів як феноменів високого ступеня абстрактності (як і обраний для аналізу концепт ДОБРОЧЕСНІСТЬ) є виправданим і досить ефективним, оскільки дає можливість у сконцентрованому вигляді представити розлогий масив знання про певний концепт, окреслити основні, додаткові та потенційні ділянки інформації про нього, які за умов іншого дослідницького підходу могли б залишитися не висвітленими.

Услід за Т. ван Дейком, М. Мінським, Ч. Філлмором ми виокремлюємо в структурі фрейму концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ такі елементи: вершину (ядро), яка містить найсуттєвішу інформацію узагальнювального характеру і є спільним поняттєвим базисом, що об'єднує фрейми концепту в аналізованих лінгвокультурах; субфрейми, які слугують для деталізації і подальшого розгортання семантики ядра фрейму й увиразнюють національну специфіку концепту; слоти, які в ієрархічній будові фрейму інформативно деталізують зміст його складників.

З огляду на окреслену специфіку концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ ми кваліфікуємо його як складову частину концептуального поля⁸ «ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ЛЮДСТВА», що може бути представлене в такому ієрархічно впорядкованому вигляді: макроконцепт МОРАЛЬ → гіперконцепт ДОБРОЧЕСНІСТЬ → гіпоконцепти лат. VIRTUS, фр. VERTU, англ. VIRTUE, укр. ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА. Таким чином, для дослідження смислового обширу гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ слід звернутися до аналізу мовної маніфестації його етноспецифічних втілень у досліджуваних лінгвокультурах — гіпоконцептів VIRTUS, VERTU, VIRTUE, ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА.

⁶ Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры.— 3-е изд., испр. и доп.— М., 2004.— С. 84.

⁷ Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина.— Волгоград, 2005.— Т. 1.— С. 33.

⁸ Концептополе, за А. М. Приходьком, «є певним фрагментом концептосфери, що являє собою стійке угруповання типологічно і семантично однорідних та ієрархічно впорядкованих концептів, які спеціалізуються на організації когнітивно-семантичного простору» (див.: Приходько А. Н. Концепты и концептосистемы.— Днепропетровск, 2013.— С. 182).

Однією з прикметних характеристик гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ є асиметрія його ментальної репрезентованості у світоглядному просторі мовців. З одного боку, він безперечно існує у свідомості носіїв мови як втілення уявлень про належне влаштування життя людини згідно з існуючими моральними нормами того чи того соціуму. З другого боку, аналіз мовного емпіричного матеріалу дає підстави стверджувати, що в системі наївних уявлень представників певної лінгвокультури даний концепт здебільшого присутній латентно і реалізується через поняття добра, честі, чесності, цноти, щирості тощо. Таким чином, вербалізації гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ постають і як наслідок цілеспрямованих морально-філософських рефлексій інтелектуально-духовної еліти певного етносоціуму, і як результат омовлення уявлень, зафіксованих у наївній картині світу носіїв певної лінгвокультури, що засвідчує амбівалентність категорії доброчесності як такої.

Проведений аналіз продемонстрував, що визначальною особливістю гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ є спільна для більшості європейських лінгвокультур (йдеться передусім про французьку та англійську) культурно-ціннісна домінанта, витoki якої сягають давньоримської епохи і Середньовіччя. Це засвідчують спільні для французької та англійської лінгвокультур особливості його семантики. Не викликає сумніву те, що лат. *virtus* є цілком мотивованим базисом розбудови поняття доброчесності на ґрунті новітніх європейських мов, які зазнали потужного впливу латині. Численні європейські мови зберегли ім'я концепту з незначними змінами плану вираження: французька — *vertu*, іспанська — *virtud*, італійська — *virtu*, португальська — *virtude*, англійська — *virtue*, що можна пояснити не лише спільним романським походженням зазначених мов (за винятком англійської), а й самою значущістю поняття доброчесності, його винятковим, багатоаспектним змістовим навантаженням.

Характерною особливістю гіпоконцептів лат. VIRTUS, фр. VERTU, англ. VIRTUE є відносно невелика словникова розробленість: розширення семантики імен концепту відбувається через розвиток внутрішньомовної полісемії як у напрямку генералізації семантики доброчесності, так і в напрямку спеціалізації їхньої семантики на означенні окремої чесноти — позитивної моральної характеристики.

При фреймовому моделюванні гіпоконцептів VIRTUS, VERTU, VIRTUE, ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА наповнення кожної з фреймових структур здійснювалося за допомогою методу компонентного аналізу, що дозволило виокремити лексико-семантичні групи першого порядку (вершина фрейму), які становлять ядерний складник концепту, і лексико-семантичні групи другого порядку, члени яких виступають вербалізаторами периферійної семантики концепту на рівні субфреймів і слотів.

Аналіз текстових репрезентацій латинського гіпоконцепту VIRTUS дає підстави стверджувати, що він став невід'ємним компонентом мовної картини світу римлян під впливом вагомих екстралінгвістичних факторів, адже культивування *virtus* як воїнської доблесті, сміливості, головної характеристики чоловіка в римській державі було закономірним, оскільки пов'язувалося з військовими успіхами римлян.

Щодо специфіки VIRTUS як категорії моралі та ідеології Риму існує думка про визначальний вплив на її розвиток грецької ἡἀρετή: «глибокий вплив еллінізму на середній і пізньореспубліканський періоди змінив не лише значення слова *virtus*, а й саму ідею мужності. Як наслідок, розвинулися дві різні концепції поняття: одна — традиційно римська і, по суті, військова за своєю приро-

дою, інша — зумовлена грецьким впливом і головним чином етична»⁹. Проте, на наш погляд, обидві інтерпретації поняття *virtus* відображають самотність осмислення дійсності римлянами. Перша з них пов'язана з раннім періодом становлення цього поняття (стадія передконцепту, відображена у творах ранньореспубліканської доби, здебільшого в п'єсах), тоді як етична концепція *virtus* засвідчує перетворення його на лінгвокультурний концепт, у якому етимологічно мотивований складник зазнав істотної трансформації. Визначальною особливістю функціонування *virtus* є те, що обидва його значення — «доблесть» і «доброчесність» — співіснували в текстах одного періоду, і часто цей номен уживався в одного й того самого автора в обох значеннях. Трансформація семантики *virtus* в етичну площину, безперечно, відбувалася під впливом грецької філософії, особливо вагомими в цьому контексті були ідеї стоїцизму в Римі в II ст. до н. е. Відтак семантична зміна поняття відбиває процеси взаємодії суто римської світоглядної системи з надбанням грецької моральної думки.

З огляду на особливості маніфестації VIRTUS у латинській мові моделювання структури цього гіпоконцепту здійснювалося як через фреймове моделювання, так і за допомогою концептуальних метафор у дусі ідей Дж. Лакоффа і Д. Джонсона.

Специфіка мовної об'єктивації гіпоконцепту VIRTUS полягає в обмеженості синонімічних парадигматичних відношень між його вербалізаторами і зумовлена високим рівнем розвитку епідигматичних відношень у межах семантики номена *virtus*. Найбільш релевантними для опису ядерної зони концепту є гіперонімо-гіпонімічні, гіпонімо-гіперонімічні та антонімічні контекстуально зумовлені відношення лексем.

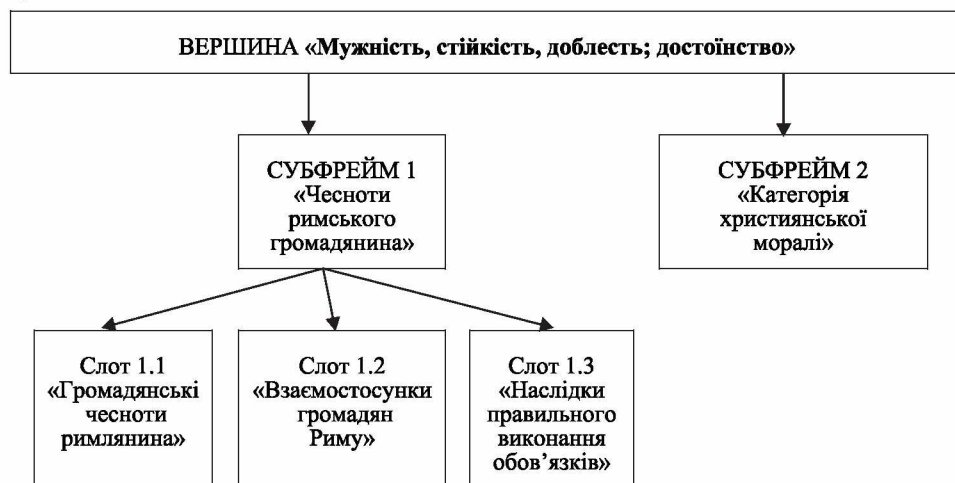

Рис. 1. Фреймова модель гіпоконцепту VIRTUS

Гіперонімо-гіпонімічні відношення (*virtus* як гіперонім стосовно інших понять): *Virtus* → *honestum* «моральне», *Virtus* → *rectum* «правильне», *Virtus* → *decus* «пристойне», *Virtus* → *bene vivendum* «щасливе життя», *Virtus* → *beate vivendum* «блаженне, благочестиве життя», *Virtus* → *sumum bonum* «найвище благо», *Virtus* → *fortiter vivere* «жити сміливо», *Virtus* → *magno animo (vivere)*, досл. «жити великим духом».

⁹ McDonnell M. Roman manliness. *Virtus and the Roman Republic*.— New York, 2006.— P. 9.

Гіпонімо-гіперонімічні відношення (співвіднесеність *virtus* з абстрактними метафізичними категоріями): *vis divina mentis* «божественна сила душі» → *virtus* «добродіє», *natura* «природа» → *virtus*, *ratio* «розум» → *virtus*, *actio* «діяльність, дія» → *virtus*. Серед антонімічних контекстуально зумовлених відношень виокремлюються такі: *Virtus* ↔ *dolor* «страждання, горе», *Virtus* ↔ *voluptas* «задоволення, чуттєва насолода», *Virtus* ↔ *vitium* «моральна вада, порок».

У філософському дискурсі VIRTUS корелює з низкою моральних понять нижчого ієрархічного статусу: *prudentia* «поміркованість», *temperantia* «стриманість, самообмеження», *iustitia* «справедливість, благочестя», *gloria* «слава», *felicitas* «щастя, благополуччя», *gaudium perpetuum* «вічна радість», *bonum* «добро, благо». Лексичне наповнення вершини фрейму «Мужність, стійкість, доблесть; достоїнство» представлено усталеними високочастотними словосполученнями з компонентом *virtus*, у яких увиразнюється зв'язок ідеї *virtus* з культом предків: *virtus maiorum* «доблесть предків», *virtus antiqua* «старовинна доблесть», *virtus avita* «давня доблесть», *virtus paterna* «батьківська доблесть», *vetus Romana virtus* «давня римська доблесть».

Субфрейм 1 «Чесноти римського громадянина» містить інформацію щодо характеристик-чеснот римлянина: *modestia* «стриманість, скромність», *moderatio* «врівноваженість, самообмеження», *temperantia* «стриманість, самовладання», *fortitudo* «сміливість, доблесть», *prudentia* «розсудливість, розважливість», *liberalitas* «доброта, щедрість, спосіб мислення і дій, притаманний вільному громадянину», *constantia* «стійкість, незворушність», *dignitas* «гідність, благородство», *frugalitas* «помірність, розсудливість», *aequitas* «доброзичливість, спокій», *verecundia* «сором'язливість, скромність». Наведені лексеми актуалізують сему «позитивна риса характеру римського громадянина як наслідок свідомого самообмеження, самоконтролю та самовдосконалення».

Слот 1.1. «Громадянські чесноти римлянина» подає інформацію про уявлення римлян щодо громадянських обов'язків і способу організації соціальної поведінки. До них належать поняття, сформовані на стику релігії, моралі та правових відносин, які мають, як правило, не лише морально-світоглядне, а й релігійне або юридичне забарвлення. І саме ці чесноти визначають належне виконання зобов'язань, покладених на римлян релігією та суспільними інституціями: *iustitia* «справедливість, правосуддя», *pietas* «набожність, благочестя», *fides rerum et contractarum* «вірність у справах і зобов'язаннях», *officium* «обов'язок, зобов'язання», *honestas* «честь, достоїнство, благопристойність», *honos* «честь, почесть, слава».

Слот 1.2. «Взаємостосунки громадян Риму» деталізує фреймову семантику VIRTUS у ракурсі кооперації та взаємовідносин римлян як громадян. До вербалізованих характеристик, що детермінують ефективну та суспільно корисну взаємодію індивідів у межах соціуму, належать: *amicitia* «дружба, симпатія», *beneficentia* «благодійність, доброта», *benignitas* «ласкавість, прихильність, щедрість», *concordia* «згода, злагода, гармонія». На перетині цих двох слотів перебуває специфічно римське поняття, яке увиразнює зв'язок індивіда з усталеною системою моральних норм, — *vir bonus* «хороший (достойний) муж». І особисте процвітання індивіда, і суспільне благо зливалися в ідеї *virtus*. Тому *vir bonus* утілює ідеал мужа-громадянина, чий чесноти відповідають усім традиціям і нормам поведінки римських громадян.

Слот 1.3. «Наслідки правильного виконання обов'язків» відображає ідеалізовані уявлення римлян про результати суспільно ефективного виконання громадянських обов'язків, які згодом перетворилися на складні категорії філософ-

ського морально-естетичного пізнання світу: *honestum* «висока моральність, доброчесність», *modum* «міра, помірність», *ordo* «порядок, співмірність», *decus* «моральна краса, доброчесність», *salus communis* «загальне благополуччя», *mores boni* «хороші звичаї».

Звісно, запропонований перелік римських чеснот, які розгортають семантику гіпоконцепту VIRTUS, не претендує на вичерпність, однак є показовим для окреслення смислового обшину гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ на давньоримському ґрунті.

Таким чином, VIRTUS відображає специфічну рису ментальності римлян, яка полягає в наскрізному прагматизмі та раціональній вираженості поведінки. Засвідчуючи своєю семантикою віддаленість від емоційної, афективної сфери, VIRTUS імплікує свідоме спрямування індивіда до доброчесної поведінки, при цьому важливим компонентом семантики концепту VIRTUS є сема «діяльність, активність», «активне перетворення дійсності», що також можна вважати етноспецифічною рисою ментальності римлян. Саме цей когнітивний складник у подальшому був розвинутий у семантичному наповненні французького гіпоконцепту VERTU та англійському VIRTUE.

Субфрейм 2 «Категорія християнської моралі» містить інформацію щодо семантичного розвитку *virtus* як поняття християнської моралі. Відмінності між римським моральним світовідчуттям та християнською етикою ще більше увиразнює трансформація ієрархії чеснот, яка в християнстві набуває канонічної стрункості. Якщо давньоримські *virtutes* здобувалися і плекалися свідомо самим індивідом, то християнські віра, надія, любов були не лише предметом самовиховання, а залежали від Бога і дарувалися Святим Духом (йдеться передусім про догмати латинськомовного католицького богослов'я). Крім того, якщо давньоримське поняття *virtus* стосувалося насамперед самих людей, то в християнському дискурсі воно набуває семантики могутності Божественної сили. Як бачимо, подальший розвиток семантики цього номена відбувається на основі змістового наповнення одного з маргінальних його значень — «сила», «міць».

Лексема *virtus* у творах латинської патристики вживається також для позначення небесних сил, одного з ангельських чинів у небесній ієрархії. Іншою відмінною особливістю християнського поняття *virtus* є актуалізація в його семантиці семи «жіноча чеснота», «цнота», «жіноче достоїнство». Можна твердити, що значення *virtus* як чесноти, що характеризує жінку, починає реалізовуватися саме в руслі християнської етики, адже в рамках римського античного світогляду межі *virtus* як суто чоловічої риси були досить чітко окреслені. І хоча для позначення жіночої цноти християнські автори використовували інші лексеми, наприклад *pudicitia* «скромність, цнотливість», у наступні епохи поняття *virtus* у значенні «жіноча чеснота» набуло контекстуального закріплення, будучи успадкованим іншими мовами, зокрема англійською і французькою.

Реалізація ідеї доброчесності у французькій лінгвокультурі засвідчує високий ступінь номінативної щільності гіпоконцепту VERTU в писемних джерелах, починаючи від Середньовіччя (згідно з даними «Dictionnaire du Moyen Français 1330–1500») і закінчуючи XIX ст. Мовна реалізація цього гіпоконцепту характеризується відсутністю системного функціонування номена *vertu* у форматі гіперонімо-гіпонімічних відношень, на відміну від латинського *virtus*.

Структура гіпоконцепту VERTU при фреймовому моделюванні набуває такого вигляду:

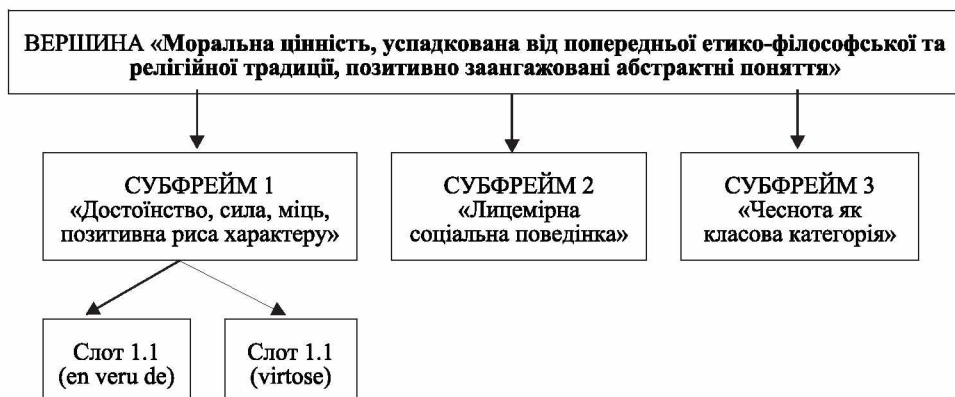

Рис. 2. Фреймова модель гіпоконцепту VERTU

Ядерна зона VERTU «покривається» семантикою морально правильної поведінки, суспільно схваленої діяльності, яка реалізується такими семемами: 'добродієність як суспільно схвалена поведінка', 'добродієність як репутація', що надзвичайно яскраво засвідчують особливості реалізації *vertu* в художньому дискурсі.

Семантика *vertu* як поведінки перетинається із семантикою *vertu* як гендерно заангажованого поняття. На противагу наскрізній «вірливості», маскулінному наповненню лексичної семантики лат. *virtus*, французький номен *vertu* у своїх гендерно орієнтованих конотаціях демонструє два основні напрямки змістового розвитку: «жіноча цнота» і «статева стриманість, цнотливість». Як свідчить аналіз філософських і художніх текстів, таке семантичне наповнення *vertu* є домінуючим.

Водночас характерною є амбівалентність аксіологічної категоризації *vertu*. З одного боку, *vertu* як цнота, порядність, розважливість жінки розцінюється як безперечна позитивна риса, а з другого, — набуває зниженої оцінності, оскільки *vertu*-цнота протистоїть, чинить перешкоди кохання, емоційним пориванням: *vertu* ↔ *amour* «кохання», *vertu* ↔ *sentiments* «почуття». Вершина фрейму VERTU містить також інформацію про християнські чесноти.

Аналіз словникових даних і художніх контекстів дав можливість виокремити такі релігійно заангажовані чесноти: *la foi* «віра», *l'espoir* «надія», *la charité* «любов», *l'honnêteté* «чесність», *la loyauté* «вірність», *la tolérance* «терпимість», *la compassion* «співчуття», *la gentillesse* «доброзичливість», *la modération* «помірність», *la générosité* «щедрість», *la clémence* «милосердя», *la chasteté* «цнотливість», *la bienséance* «благопристойність», *l'humilité* «смирненість, покірність», *la patience* «терпіння», *la résignation* «покірність долі», *la continence* «стриманість».

Концепт VERTU посідає одну з ключових позицій у системі категорій християнського, зокрема католицького, богослов'я і причетний до фундаментального поділу чеснот на три теологічні — віру, надію, любов, і на чотири головні — *prudence*, *justice*, *force*, *tempérance (modération)*, тобто «розважливість», «справедливість», «сила», «стриманість» («поміркованість»).

До вербалізаторів вершини фрейму належать також стійкі метафоризовані меліоративно конотовані словосполучення з компонентом *vertu*: *vertu sublime*

«велична (піднесена) чеснота», *vertu rare* «рідкісна чеснота», *vertu éminente* «видатна чеснота», *vertu heroïque* «героїчна чеснота», *vertu solide* «тверда (непорушна) чеснота», *vertu éprouvée* «перевірена чеснота», *des semences de vertu* «насіння чесноти», *la vertu pure* «чиста доброчесність», *miroir de vertu* «дзеркало доброчесності», *temple à la vertu auguste* «храм священної чесноти (про певну особу)», у яких актуалізовано семи «достоїнство», «ціннісність», «сила».

Вже за Середньовіччя в семантиці *vertu* актуалізуються категоріальні семи «сила», «могутність», «власивість істот і предметів» на противагу античній латинській лексемі *virtus*, для якої вони були потенційними. У середньовічному медичному дискурсі засвідчена докладна класифікація типів *vertu*: *vertu animale* «психічна здатність», *vertu naturelle* «природна здатність, що керує функціями живлення, травлення і росту», *vertu vitale* «життєва здатність», тощо (субфрейм 1 «Достоїнство, сила, міць; позитивна риса характеру») ¹⁰.

Те, що для французького VERTU саме значення «сила», «могутність» було визначальним, доводить факт граматиалізації субстантива *vertu* у французькій мові: *en vertu de* — прийменник зі значенням «в силу», «через», який виникнув ще за часів середньовіччя, проте і в наш час демонструє високу граматичну активність. За нашими підрахунками, близько 80–90 % слововживань лексеми *vertu*, зафіксованих у корпусі французької мови, припадає саме на цю одиницю (слот 1.1.).

3-поміж усіх лексем, похідних від *vertu*, на особливу увагу заслуговує *virtuose* «віртуозний, віртуоз», внутрішня форма якого демонструє виразний етимологічний зв'язок з лат. *virtus* ¹¹ (слот 1.2.).

Аналіз текстових маніфестацій лексеми *vertu* засвідчує наявність семени «нещира, удавана чеснота», яка зумовлена ядерною семантикою соціальної поведінки і є гендерно заангажованою (субфрейм 2 «Лицемірна соціальна поведінка»).

Актуалізації *vertu* в текстах французької художньої літератури XIX ст. свідчать про те, що віра в доброчесність як ідеал життя людини поступово втрачається, а сама *vertu*-доброчесність знецінюється. Зміна старих світоглядних орієнтирів, сформованих ще за часів середньовічного феодалізму, помітна втрата позицій релігії в житті суспільства після Великої французької революції створюють особливий конструкт світської моралі — буржуазні чесноти. Слід зазначити, що вони стали фундаментом для розквіту капіталістичних відносин, які становлять сутність суспільно-економічних і правових відносин сучасної Європи. Зазначені буржуазні чесноти й дотепер осмислюються як такі, що їх певна особа має культивувати в собі задля досягнення успіху й відповідного соціального статусу.

Аналіз словникових даних засвідчує появу в першій половині XIX ст. стійких виразів, які слугують для диференціації різних типів чеснот: *vertus guerrières* «військові чесноти», *vertus civiles* «громадянські чесноти», *vertus privées* «особисті, приватні чесноти», *vertus publiques* «публічні, державні чесноти», *vertus domestiques* «домашні чесноти», *vertu stoïque* «стоїчна чеснота» (субфрейм 3 «Чеснота як класова категорія»).

Вербалізація гіпоконцепту VERTU в текстах французької художньої літератури XIX ст. демонструє трансформацію вихідної позитивно забарвленої семантики цього концепту в бік зниження його меліоративності та духовного потенціалу. Як видається, серед можливих соціально-історичних причин такої семантичної зміни

¹⁰ Dictionnaire du Moyen Français (1330–1500). — www.atilf.fr/dmf/.

¹¹ Ця лексема була запозичена в українську і російську мови не через латинську, а через французьку мову.

можна розглядати «поворот» від моралі, орієнтованої на чесноти («virtue-centered morality»), до моралі, орієнтованої на право («rights-centered morality») ¹², характерної для всіх західноєвропейських демократичних суспільств.

Скоріше за все не лише розвиток суспільства, системи його громадянських і політичних цінностей, а й особливості ментальності французів сприяли досить стрімкому нівелюванню цінностей морального порядку.

Під впливом загальних настроїв епохи й естетичних факторів у романтизмі ХІХ ст. «виникає, крім романтичного шанування доброчесності, романтична зневага до неї» ¹³. Наші спостереження за об'єктивацією гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ у французькій національно-мовній картині світу повністю підтверджують цю думку.

Ядерна зона семантики англійського гіпоконцепту VIRTUE визначається поняттями «доброчесність», «чеснота», які найповніше реалізуються у філософському дискурсі. Для останнього характерне широке використання імені концепту та його включення до розлогої системи антонімічних і синонімічних відношень, глибока деталізація семантичного наповнення *virtue*, яка мінімізує можливість неправильного тлумачення окремих його значень.

Функціонування вербалізаторів гіпоконцепту VIRTUE у філософському англійському дискурсі засвідчує абсолютно новий етап у розумінні його сутності. Так, шотландські просвітники стверджують, що природа доброчесності (*virtue*) не може бути пізнана розумом, а належить до афективно-перцептивної сфери ¹⁴. На їхню думку, простір «моральності», здатність людини до оцінки певного явища як порочного або доброчесного тяжіють до сфери почуттів, що знайшло свій вияв у впровадженні ними такого специфічного поняття, як «моральне почуття» — *moral feeling*, *moral sense* (у творах Д. Юма), *moral sentiment* (за А. Смітом).

У структурі фрейму гіпоконцепту VIRTUE наявні такі елементи: вершина «Моральна цінність, успадкована від попередньої етико-філософської та релігійної традиції, позитивно заангажовані абстрактні поняття»: *temperance* «помірність, тверезість», *gratitude* «вдячність», *patience* «витримка, терплячість», *clemency* «акт милосердя, м'якість», *humanity* «людяність», *goodness* «доброта, доброчесність», *compassion* «співчуття», *fortitude* «сила духу, стійкість», *modesty* «скромність, невибагливість», *honesty* «чесність», *Christian fortitude* «християнська стійкість».

Ядерна семантика концепту (вершина фрейму) VIRTUE в англійській лінгвокультурі, досліджена на матеріалі філософських творів Д. Юма та А. Сміта, може бути представлена такими базовими кореляціями: *moral feeling* «моральне почуття» → *virtue* «доброчесність»; *pleasure* ↔ *virtue*; *sympathy* «співчуття, симпатія» → *moral sentiment* «моральне почуття» → *distinguishing of virtue and vice* «розрізнення доброчесності і пороку»; *virtue* → *pride* «гордість», *love* «любов».

Сутність філософського розуміння VIRTUE становить семантика моральної правильної дії чи риси, що категоризується як така внаслідок її впливу на ментальне судження за посередництва афекту задоволення, «схвалення»: *virtue* = *moral rectitude* «морально правильне» → *pleasure* «задоволення» → *decisions concerning moral rectitude* «висновки щодо морально правильного» = *perception in mind* «перцепція в розумі».

¹² Wong D. Moral relativity.— London, 1984.— P. 136.

¹³ Хейзинга Й. Тени завтрашнього дня. Человек и культура. Затемненный мир: Эссе / Сост., пер. с нидерл. и предисл. Д. Сильвестрова; коммент. Д. Харитоновича.— СПб., 2010.— С. 90.

¹⁴ Hume D. A. Treatise of human nature.— Oxford, 1896.— <http://oll.libertyfund.org/titles/hume-a-treatise-of-human-nature>. — P. 471; Див. також: Smith A. The theory of moral sentiments.— 6th ed. (1790).— São Paulo, 2006.— 314 p.

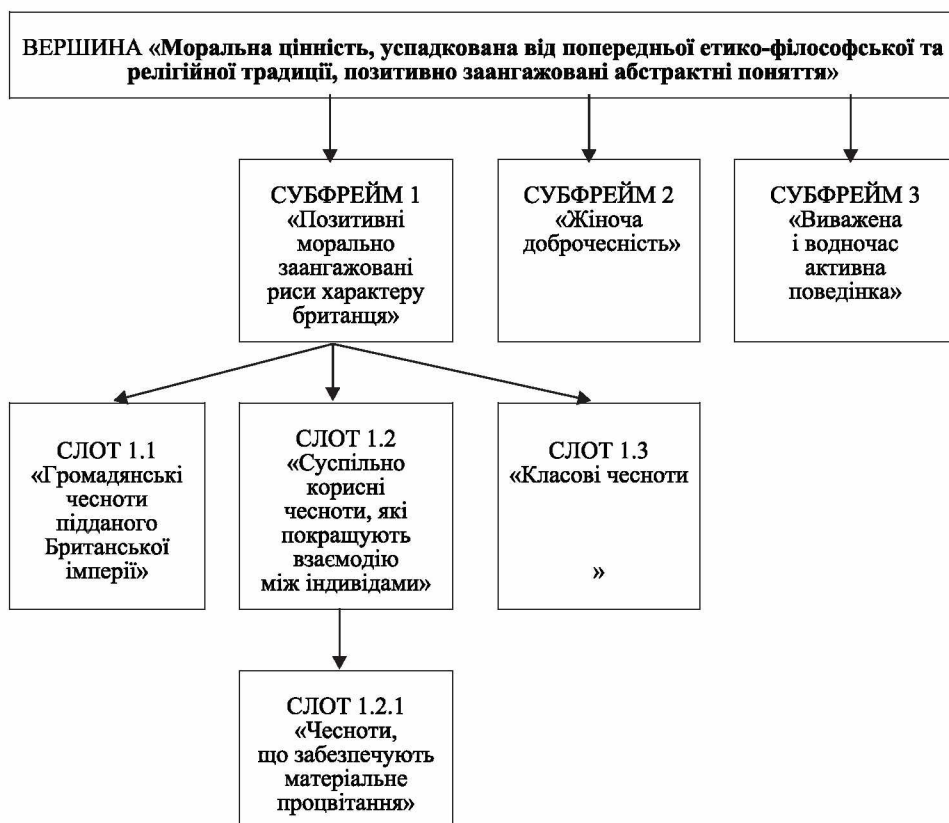

Рис. 3. Фреймова модель гіпоконцепту VIRTUE

Подальше фреймове моделювання дозволило виокремити такі структурні компоненти: субфрейм 1 «Позитивні морально заангажовані риси характеру британця»: *self-government* «самоконтроль», *moderation* «витримка, поміркованість», *self-esteem* «самоповага», *good and benevolent character* «хороший і доброзичливий характер», *wisdom and good-sense* «мудрість і здоровий глузд», *composure* «самовладання», *purity* «чистота, непорочність», *puriness* «непорочність, незаплямованість», *lack of corruption* «відсутність розбещеності, зіпсованості», *blameness* «бездоганність, невинність», *rectitude* «чесність, правдивість», *righteousness* «праведність, справедливість», *uprightness* «чесність», *honesty* «чесність», *calm, calmness* «спокій», *virtuousness* «доброчесність», *ethicalness* «етичність», *wit and eloquence* «дотепність і красномовність», *integrity* «цілісність характеру, доброчесність», *assuracu* «акуратність, ретельність», *candour* «чистота», *refinement* «витонченість», *understanding* «здоровий глузд».

Слот 1.1. «Громадянські чесноти підданого Британської імперії»: *irreproachableness* «бездоганність», *good repute* «хороша репутація», *probity* «чесність», *propriety* «пристойність, виконання норм поведінки і моралі», *respectability* «респектабельність», *incorruptibility* «непідкупність», *upstandingness* «стійкість, витривалість», *public-spirited* «чеснота, що полягає в прагненні бути суспільно корисним».

Промовистою в лінгвокультурологічному аспекті є й наявність численних вербалізацій, що співвідносять поняття доброчесності з благородством, знатністю, аристократичністю поведінки, думок і почуттів: *honourability* «благородство, шанованість», *honour* «честь, слава», *allegiance* «вірність, віропідданство».

Слот 1.2. «Суспільно корисні чесноти, які покращують взаємодію між індивідами»: *sympathy* «взаєморозуміння, прихильність, співчуття», *beneficence* «благодіяння, добродійність, милосердя», *charity* «добродійність, доброчинність», *generosity* «великодушність, шляхетність, щедрість», *politeness* «ввічливість», *equanimity* «самовладання, холоднокрівність», *discretion* «вихованість, обережність», *friendship* «дружелюбність», *liberality* «широта поглядів, щедрість», *decency* «благопристойність, пристойність», *forbearance* «терпимість, стриманість, поблажливість», *philanthropy* «філантропія», *gentleness* «доброта».

Важливою дистинктивною рисою семантики VIRTUE є тісний зв'язок з ідеєю громадянського обов'язку. Англійське поняття *virtue* осмислюється насамперед як соціально детермінована чеснота, орієнтована на принесення блага суспільству: *social virtue* — «громадська, суспільна чеснота». Реалізуючись у значенні «доброчесність, процвітання, добробут вищого класу», номен *virtue* тим самим актуалізує семи «достоїнство», «благородство» як характеристику представників вищих прошарків суспільства, є одним з тих понять, які обґрунтовують їх право на займані суспільні позиції (слот 1.3. «Класові чесноти»): *nobility* «знатність», *nobility of soul / spirit* «благородство душі / духу», *nobleness* «благородство, великодушність, знатність», *dignity* «гідність, достоїнство», *honourableness* «благородство, великодушність». Система норм і принципів поведінки у британському суспільстві, безперечно, досить чутливо відображала його класовий характер. *Virtue* як висока моральна чеснота стала, серед іншого, і виразником аристократичності, вишуканості, рафінованості представників вищих прошарків. Багато в чому репутація певної особи ґрунтувалася саме на визнанні її *spotless virtue* — «незаплямованої доброчесності», а тому заслужити репутацію порядної, доброчесної особи (особливо жінці) було одним з пріоритетів для представників вищих класів. Прикметно, що в англійській літературі XIX ст. *virtue* доволі рідко використовується щодо неблагородної особи. Це й не дивно, адже головними героями, наприклад, англійських романів XIX ст. зазвичай були представники вищих або принаймні середніх класів.

Слот 1.2.1. «Чесноти, що забезпечують матеріальне процвітання»: *frugality* «економність, ощадливість», *industry* «працьовитість», *perseverance* «наполегливість, завзяття, стійкість», *economy* «економність, ощадливість».

Зв'язок семантики гіпоконцепту VIRTUE з повсякденним життям пересічного громадянина свідчить про прагматизм як етнічну характеристику британців. До того ж можна твердити, що навіть суто філософські міркування про англійську доброчесність не позбавлені відтінку практицизму та не є відірваними від реального життя: «...основні представники [філософії] не були, на відміну від великих німецьких ідеалістів, університетськими професорами, а були діловими людьми, які перебували в тісному контакті з життям нації»¹⁵.

Субфрейм 2 «Жіноча доброчесність»: *meekness* «лагідність, незлобивість, покірність», *contentment* «вдоволеність, задоволення», *virtuous lady* «доброчесна леді», *female virtue* «жіноча доброчесність», *complaisance* «ввічливість, люб'язність, прислужливість», *affability* «добродушність, люб'язність», *female courage* «жіноча мужність», *humbleness* «скромність, непоказність», *easiness* «простота». Функціонування *virtue* у значенні цноти в англійськомовних художніх текстах демонструє більшу частку позитивних конотацій порівняно з французькомовними. Асоційоване з жіночою гідністю, достоїнством жінки поняття цноти

¹⁵ Seth J. English philosophers and schools of philosophy.— London, 1912.— P. 1.

набуло особливої ваги у вікторіанську епоху з її мораллю, яка чітко й строго регламентувала жіночу поведінку.

Субфрейм 3 «Виважена і водночас активна поведінка»: *activity* «активність, діяльність», *resolution* «рішучість, твердість», *vigilance* «пильність», *application* «ретельність, старанність», *assiduity* «ретельність, старанність», *enterprise* «діловитість», *dexterity* «моторність, тямущість», *spirit of industry* «дух підприємництва, завзятості». Сема «діяльність», «поведінка» є категоріальною для розвитку семантики англійської *virtue*. Дискурсивна реалізація гіпоконцепту VIRTUE доводить органічність цього поняття для суспільного та індивідуального життя британця: доброчесність була для англійців одним з тих понять, які не лише відображали своєрідність їх морального світогляду, а й обґрунтовували *modus vivendi* англійського соціуму.

Специфіка осмислення концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ в українській лінгвокультурі пов'язана насамперед з нерозробленістю філософсько-методологічних підходів до його вивчення в українській лінгвокультурі (порівняно з давньоримською та англійською), що зумовило незначну кількість вербалізаторів цього концепту. Та й сама лексема *доброчесність* як юкстапозит видається дещо штучним конструктом, що, очевидно, й детермінує його дуже обмежений узус.

Не може не дивувати той факт, що навіть побіжний аналіз української лексики на позначення етико-філософських категорій засвідчує кількісну бідність, особливо порівняно з російською мовою. Так, в українській ми не знайдемо відповідника поняттям рос. *нравы, нравственность, порок* і, найголовніше, — *добродетель*. Чи дає це підстави стверджувати про неактуальність моральної проблематики для української лінгвокультури, про відсутність даних категорій у наївній картині світу українців? Очевидно, що така постановка питання змусить визнати наявність лакун у ментальності й мовній свідомості українських мовців, відсутність уявлень про фундаментальні принципи індивідуального і суспільного життя, оскільки ідея доброчесності слугує втіленням саме таких основоположних ціннісних орієнтирів. Проте, якщо б це було правдою, українська культура ніколи б не досягла цивілізаційного рівня розвитку. За нашими спостереженнями, в українській лінгвокультурі морально-філософські рефлексії здобули імпліцитного, важковловимого втілення. На відміну від латинської, французької та англійської лінгвокультур з надзвичайно потужними і стійкими традиціями філософського осмислення світу, на українських теренах через вплив низки суспільно-історичних чинників не склалося сприятливих передумов для осмислення морально-ціннісної проблематики в суто філософському руслі. Натомість в українській лінгвокультурі мораль репрезентувала себе здебільшого в системі наївних, побутових уявлень про принципи життя: моральні орієнтири засновувалися передусім на звичаєвому праві та релігійних нормах (це дозволяє провести певні аналогії з історією латинського поняття *virtus*, сутіс-не наповнення якого було так само зумовлено традиціями та релігією). Не випадково в українській лінгвокультурі, на противагу російській інтелектуально-філософській категорії «добродетель», наявна етноспецифічна категорія «чеснота», яка увиразнює особистісні духовні пошуки українців. Тому найменування українського гіпоконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА як етноспецифічної іпостасі гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ видається цілком виправданим.

Конструювання семантики ядра концепту (вершини фрейму) «Духовна і тілесна чистота» відбувалося на основі аналізу морально-дидактичних творів «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського та «Повчання» Володимира

Мономаха¹⁶. Доброчесність як іпостась моралі в староруському релігійно-дидактичному дискурсі постає в таких семантичних вимірах: суворе обмеження афективної сфери, прагнення до самовдосконалення, здійснення справ милосердя, збереження душевної і тілесної чистоти, прагнення до істини.

Рис. 4. Фреймова модель гіпоконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА

Відтак до ядерної зони концепту «вершини фрейму» ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА потрапляють такі моральні чесноти: *доброта, чесність, милосердя, поміркованість, працелюбність, любов до істини і правди, самоконтроль, справедливість, смирення, відчуття страху Божого, милосердя, боротьба з пристрастями та всілякими надмірностями, релігійне благочестя*.

Чесність у традиційній українській культурі постає однією з основних характеристик особи та спільноти людей, визначаючи моральну цінність, гідність людини. Категорія чесності набуває надзвичайно високого релігійного осмислення і вживається як синонім святості (*Чесний Хрест, чесні отці*). Прикметним є широке розгортання синонімії в парадигмі понять доброчесності: *чесноти, моральність, доброприсойність, добродійність*.

Специфічною ознакою морально-ціннісної концептуалізації дійсності в українській лінгвокультурі є своєрідне осмислення сутності пороку. На відміну від латинської, французької та англійської мов, в українській категоризація пороку демонструє пом'якшення негативної оцінності. Деякі словники взагалі не фіксують лексему *порок*. Очевидно, що для української лінгвокультури поняття пороку не було настільки значущим, як гріх: саме тому порок здебільшого осмислюється не в духовному, а радше матеріальному вимірі, реалізуючи у своїй семантиці значення «вада, недолік».

Інформативне наповнення субфрейму «Жіноча цнотливість» засвідчує, що поняття цнотливості в українській національно-мовній картині світу набуває надзвичайного морального піднесення, виходячи за рамки семантики «тілесна чистота», «невинність, незайманість», «порядна поведінка у статевій сфері». Специфічною рисою моральної концептуалізації суто українського зразка є отождолення моралі та цнотливості. У межах української літератури цнотливість — це не тільки гендерно заангажоване поняття, а й високе достоїнство, чистота і порядність людини, які заслуговують на соціальне схвалення.

Міркування Григорія Сковороди щодо моралі надзвичайно цінні завдяки специфічному імені гіпоконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА, яким він послуговувався у своїх творах, — *virtus*¹⁷. Це свідчить, по-перше, про тяглість європейської морально-філософської традиції в Україні, втілювачем якої він став,

¹⁶ Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. — litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm; Літопис Руський. Володимир Мономах. Поучення / Пер. Л. Махновця. — litopys.org.ua/litop/lit27.htm.

¹⁷ Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова. — Х. ; Едмонтон ; Торонто, 2011. — 1400 с.

а по-друге, про надзвичайно стійку смислову домінанту *virtus*, сформовану в римській античності.

На основі аналізу творів Г. Сковороди було змодельовано фрейм гіпоконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА: вершина — «Доброчесність як найвищий ціннісний вимір життя людини, який дарується з Божої ласки»; субфрейм 1 «Приборкання пристрастей, обмеження плотських поривів, готовність до самопожертви заради віри»; субфрейм 2 «Загартування душі в протистоянні спокусам». Уплив попередньої моральної традиції простежується в конотаціях доброчесності як найвищої моральної характеристики людини, причому лексема *добронравіє*, на думку дослідників, у концепції філософа виступає еквівалентом гр. ἡ ἀρετή й лат. *virtus*. В ієрархії чеснот, за Г. Сковородою, чільне місце належить непорочності, цнотливості (*castitas*), — чесноти, що в українській лінгвокультурі мала дуже високий статус.

Прикметною особливістю концептуалізації доброчесності українською мовною свідомістю є редуковане осмислення доброчесності у форматі соціально орієнтованої, громадянської чесноти, що зумовлюється відсутністю в Україні державності аж до кінця XX ст. Мовна реалізація концепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕСНОТА в українській лінгвокультурі пов'язана з розумінням моралі як прагнення до душевної чистоти, налаштованості на добро і чесність.

Порівняльно-зіставний аналіз фреймової структури гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ на матеріалі латинської, французької та англійської мов демонструє їх перетин на рівні субфреймів та слотів, що є свідченням універсальних для європейських лінгвокультур особливостей морально-ціннісної концептуалізації.

Зважаючи на те, що французька та англійська лінгвокультури успадкували лексеми на позначення доброчесності (фр. *le vertu*, англ. *virtue*) та саму ідею доброчесності з двох джерел — римської античності та християнського світоглядного простору — фреймове моделювання концептів VERTU та VIRTUE увиразнює низку спільних рис їхньої семантики. Ідеться насамперед про широкую актуалізацію значення доброчесності як правильної поведінки («ядерна семантика VIRTUS, субфрейм 2 VERTU; субфрейм 3 VIRTUE»). Модельовані концепти зазначених лінгвокультур об'єднує також кодифікація як моральної чесноти понять і норм, що слугують суспільній користі. Спільною рисою мовної концептуалізації доброчесності у французькій та англійській лінгвокультурах є постановка семантики, пов'язаної з громадянськими, класовими чеснотами, зокрема буржуазними, що було спричинено глибинними суспільно-економічними трансформаціями кінця XVIII — початку XIX ст.

Етноспецифіка кожної з досліджених лінгвокультур простежується у структурі й особливостях фреймових елементів, семантика яких засвідчує пріоритетні для різних лінгвокультур шляхи розвитку уявлень про моральність. Так, скепсис та іронія у ставленні до доброчесності починають домінувати в семантиці французького гіпоконцепту VERTU вже з кінця XVII ст. Особливо це стоєть іронічного осмислення *vertu* як жіночої цноти.

Аналіз когнітивно-семантичного наповнення гіпоконцепту VIRTUE дозволяє показати прагнення британців до суспільно схваленої поведінки, гармонійної та ефективної взаємодії з оточуючими, демонструє їхню енергійність, розсудливість, ощадливість, завзяття у фінансових справах, стриманість, самоконтроль, прагнення до приборкання афективних виявів поведінки. Всі ці риси традиційно вважаються основними характеристиками національного характеру британців.

Отже, інтегральними ознаками мовної концептуалізації доброчесності в системі моральних поглядів, притаманних чотирьом фокусним лінгвокультурам, є такі: а) взаємозв'язок мовної маніфестації доброчесності з суспільними, релігійними і культурними процесами, характерними для тієї чи тієї лінгвокультури на різних історичних етапах її розвитку; б) високий ціннісний статус мовних втілень гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ як основи морального світогляду й системи моральних традицій і норм; в) конкретизація змістового наповнення гіперконцепту ДОБРОЧЕСНІСТЬ у різних мовах через систему вербалізованих чеснот, дискурсивні реалізації яких задають координати для фіксації етноспецифічних уявлень про моральність як базовий вимір духовного життя носіїв тієї чи тієї лінгвокультури.

N. A. CHERNENKO, I. O. GOLUBOVSKA

CONCEPT *VIRTUE* FRAME MODELING: COMPARATIVE ASPECT (based on Latin, French, English and Ukrainian language data)

Within the given article frame structures of the simulated hyperconcept *VIRTUE* are being presented on the material of four European languages (Latin, French, English and Ukrainian). Common and different features which are characteristic for the relevant hypoconcepts in four lingual cultures are being presented through concepts' verbalizations. Semantic-cognitive diachronic correlations among Latin *VIRTUS*, French *VERTU*, English *VIRTUE* are analyzed. A particular mode of the Ukrainian concept's ДОБРОЧЕСНІСТЬ / ЧЕХОТА verbalizations caused by certain social and historical conditions of its formation are demonstrated.

Key words: hyperconcept, hypoconcept, frame modeling, lingual culture, comparison of languages.

ПРОСТІР У МОВІ Й МИСЛЕННІ: ЛІНГВІСТИЧНІ ДЖЕРЕЛА ФІЛОСОФСЬКИХ КОНЦЕПЦІЙ ПРОСТОРУ

Стаття пропонує лінгвістичне дослідження простору як абстрактної категорії, здійснене на засадах когнітивної методології вивчення мови у зв'язку з мисленням людини. Ураховуючи засвідчений попередніми студіями вплив природної мови на концептуалізацію просторових відношень, метою даної розвідки є з'ясування того, наскільки уявлення про простір як філософську категорію можуть бути зумовлені специфічними ознаками конкретних мов. У такій перспективі об'єктом дослідження виявляється внутрішня форма термінів на позначення простору в класичних індоевропейських мовах, результати аналізу якої корелюють зі змістом відповідних філософських концепцій.

Ключові слова: внутрішня форма слова, ментальний конструкт, лексичний концепт, когнітивна модель, філософська концепція простору.

Один з найвизначніших філософів XVIII ст. Іммануїл Кант у «докритичний» період своєї творчості написав есе (1768)¹, у якому відстоював думку про те, що розрізнення правого і лівого, похідне від асиметрії нашого тіла, є універсальним. Адже за відсутності сприйняття асиметрії тривимірного абсолютного простору (у ньютонівському розумінні) ми повинні були б вважати дзеркально відображені об'єкти (енантіоморфи) тотожними і, більше того, не розрізняли б схід і захід. У «критичний» період І. Кант відмовився від цієї ідеї, схаарактеризувавши простір як певну суб'єктивну категорію, яку ми накладаємо на об'єктивний світ. Проте ідея про фундаментальність розрізнення правого і лівого продовжувала перебувати в статусі соціологічної «універсалії», що має глибоке фізіологічне вкорінення, аж до кінця XX ст.² Отже, якби знайшлася така людська спільнота, для якої взагалі не існувало б розрізнення лівого і правого, це зруйнувало б не тільки філософське, а й соціологічне упередження.

Зробити це вдалося С. Левінсону і П. Браун³, які, дослідивши мову племені тенехапа (Мексика) — чельталь (мова сім'ї майя), встановили, що її носії цілком обходяться без розрізнення правого й лівого, не розрізняють енантіоморфи, ігнорують опозицію сходу і заходу, а також рух за і проти годинникової стрілки. Саме С. Левінсону і його команді з Інституту психолінгвістики ім. Макса Планка (м. Неймеген, Нідерланди) належить найуспішніший сучасний проект з лінгвістичної відносності, присвячений вивченню простору⁴, так само як і відповід-

¹ Кант И. О первом основании различия сторон в пространстве // Сочинения : В 6 т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 373–376.

² Levinson S. C., Brown P. Immanuel Kant among the Tenejapans: Anthropology as Empirical Philosophy // *Ethos*. — 1994. — Vol. 22 (1). — P. 32.

³ Ibid. — P. 8.

⁴ Lucy A. John. Linguistic Relativity // *Annual Rev. Anthropol.* — 1997. — Vol. 26. — P. 29–312.

на типологія мов ⁵, розроблена на підставі виокремлення трьох відмінних систем просторової орієнтації, різною мірою притаманних різним мовам світу.

Однак, як зауважує сам С. Левінсон, поняття «системи орієнтації» не вичерпує розуміння того, що являє собою простір для носіїв тієї чи іншої мови. Поряд з різними типами кодування просторових відношень, які зафіксовані в розробленій ним типології, можна говорити й про поняття простору як такого, тобто розуміти його як абстрактну категорію.

Як відомо, історично першим і, напевно, найважливішим математичним описом простору, що вважається найбільш наближеним абстрактним образом реального простору, є концепція Евкліда. Наочними прикладами евклідових просторів є одновимірна пряма, двовимірна площина і тривимірний евклідів простір ⁶, прототипом якого є куб. Ототожнення абстрактного простору з порожнечою, притаманне давнім грекам, оформившись у концепцію «абсолютного простору» І. Ньютона, залишалося панівним до початку ХХ ст. На нашу думку, постульована І. Ньютоном ідея «порожнього» простору репрезентує уявлення про простір, засноване на концептуальній метафорі «простір — це порожнеча», що сягає своїм корінням саме тривимірного простору Евкліда.

Відмову від ідеї «порожнього» простору засвідчило висунуте Б. Ріманом 1854 р. загальне розуміння математичного простору, згідно з яким простір визначається як множина будь-яких об'єктів, що називаються його точками. Ріманова геометрія, прототипом якої стала двовимірна площина (квадрат), дозволяє розвинути уявлення про «викривлений» простір, унаслідок чого вона узгоджується з картиною світу загальної теорії відносності та застосовується в сучасній теорії реального простору.

Зважаючи на першорядність для тієї чи іншої математичної концепції простору певного його розуміння, первісно розвинутого в межах філософії, у дослідженні конструювання простору як абстрактної категорії видається доречним приділити окрему увагу саме цьому донауковому періоду її становлення. Так само актуальним (з огляду на виявлений у згаданих розвідках вплив конкретних природних мов на осмислення просторових відношень) є, на наш погляд, і припущення про те, що та чи інша філософська концепція простору може, хоча б до певної міри, зумовлюватися специфічними особливостями тієї природної мови, на тлі якої вона виникла.

Виходячи з такої гіпотези, об'єктом нашого дослідження є лексичні позначення, що функціонують у межах філософських традицій зі спеціальним термінологічним значенням «простір», а теоретико-методологічною настановою — постулат когнітивної лінгвістики про здатність мови відображати структури мислення, а також слугувати засобом кодування й вираження думки ⁷. Закономірним наслідком цієї презумпції є визнання того, що, з огляду на символічну функцію мови, різні способи кодування думки репрезентують різні ментальні конструкти ⁸, а тому вибір тієї чи іншої мовної «опції» для кодування конкретної думки може впливати і на спосіб нашого мислення в цілому ⁹. Відтак ми виходи-

⁵ Levinson S. C. *Space in Language and Cognition. Explorations in Cognitive Diversity.*— Cambridge, 2004.— P. 24–61.

⁶ Див.: Гельфанд И. М. *Лекции по линейной алгебре.*— 5-е изд.— М., 1998.— 319 с.

⁷ Evans V., Green M. *Cognitive Linguistics: An introduction.*— Edinburgh, 2006.— P. 98.

⁸ Жаботинская С. А. Когнитивное картирование как лингвосомиотический фактор // *Функциональная лингвистика : Сб. науч. работ / Науч. ред. А. Н. Рудяков.*— Симферополь, 2012.— № 3.— С. 179–180.

⁹ Evans V., Green M. *Op. cit.*— P. 99.

мо з того, що альтернативні мовні вирази (у нашому випадку — лексичні позначення простору в різних мовах) виступають репрезентантами альтернативних способів концептуалізації одного й того самого явища (зокрема простору), притаманних носіям різних мов ¹⁰.

У межах нашої розвідки, яка пропонує лінгвокогнітивне дослідження особливостей конструювання абстрактної категорії простору в класичних індоєвропейських мовах, ми розглядаємо п'ять лексичних позначень: дінд. *ākāśāḥ, rajah*, гр. *χώρα, χάος*, лат. *spatium*. Важливим моментом для розуміння значущості міжмовного ономасіологічного варіювання в задіяній когнітивно-релятивістській площині є усвідомлення сутності номінативного процесу як когнітивного мапування (mapping). Терміном «когнітивне / ментальне мапування» позначається формування уявлення людини про навколишній світ, у результаті якого виникають когнітивні мапи — суб'єктивні образи дійсності, тобто її конструкти ¹¹. Як стверджує С. А. Жаботинська, при створенні мовного знака мапування здійснюється в напрямку від інформації, що надходить із зовнішнього світу, до значення знака, наявного в мисленні; від значення знака до його внутрішньої форми; від внутрішньої форми знака до його зовнішньої оболонки ¹².

Таким чином, для розкриття ментального конструкта, який співвідноситься з тим чи іншим конкретним позначенням простору, нам необхідно буде пройти зворотній шлях: від зовнішньої через внутрішню форму слова до його значення, аби виявити ту специфічну поняттєву структуру (ментальний конструкт), що властива мисленню носіїв тієї чи іншої мови.

Оскільки зв'язок значення з внутрішньою формою виявляється в мапуванні як фрагментарному, неповному представленні значення у внутрішній формі (мотиваторі), вважаємо продуктивним дослідження внутрішньої форми конкретно-мовних лексичних позначень у контексті історико-дериваційних гнізд. Важливість їх вивчення як об'єкта когнітивно орієнтованих досліджень внутрішньої форми відзначила Т. О. Черниш, яка вказала на можливість використання етимологічних гнізд як підґрунтя для реконструкції фрагмента мовної картини світу ¹³.

Досліджувані в контексті етимологічних гнізд, лексичні позначення простору виявляють те, що можна назвати міжмовною діакронічною полісемією: значення їх генетичних еквівалентів у низці споріднених мов створюють мережу полісемії і сукупно репрезентують зміст поняття простору в кожній мові. З метою інтерпретації цього змісту як ментального конструкта ми використовуємо методику лексичних концептів ¹⁴ і когнітивних моделей В. Еванса (ЛККМ) ¹⁵,

¹⁰ Див.: Geeraerts D., Grondelaers S., Bakema P. The structure of lexical variation : Meaning, naming and context.— Berlin, 1994.— 221 p.

¹¹ Жаботинская С. А. Знач. праця.— С. 180.

¹² Там же.

¹³ Черниш Т. О. Зіставно-семасіологічний аналіз у контексті етимологічного гнізда // Семантика мови і тексту : Тези доп.— Івано-Франківськ, 1992.— С. 220–225; Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу // О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури : Зб. наук. праць.— К., 2004.— С. 87.

¹⁴ У методиці ЛККМ лексичний концепт визначається як «одиниця семантичної структури, конвенційно асоційована з певною мовною формою». Разом лексичний концепт і мовна форма репрезентують «поєднання форми і значення» (form-meaning pairing) у мовній одиниці (Evans V. A Glossary of Cognitive Linguistics.— Edinburgh, 2007.— P. 123). Синонімом терміна «лексичний концепт» у ЛККМ є термін «сенси» (пор. розуміння значення, надане С. А. Жаботинською: «значення є тим концептом, що передається за допомогою знаків мови» (див.: Жаботинская С. А. Концепт / домен: матрична і мережеві моделі // Культура народів Причорномор'я.— 2009.— № 168.— Т. 1.— С. 254).

¹⁵ Див.: Evans V. Semantic representation in LCCM theory // New Directions in Cognitive Linguistics / V. Evans, S. Pourcel (eds.).— Amsterdam, 2009.— P. 27–55.

розроблену в межах лінгвокогнітивного розуміння полісемії як феномену мислення¹⁶. Новацією нашого власного підходу є застосування ЛККМ до явища міжмовної діакронічної полісемії¹⁷, на відміну від описаного В. Евансом у теорії множинності принципів полісемії¹⁸ синхронного зрізу.

Методика ЛККМ ґрунтується на розумінні системи значень багатозначного слова як радіальної поняттєвої категорії, де центральне значення, тобто центральний лексичний концепт, стає вихідним (англ. «sanctioning sense») і встановлюється на підставі чотирьох критеріїв: 1) історична першість, 2) кількісне домінування в семантичній мережі, 3) продукування периферійних значень, 4) зв'язок з людським досвідом на феноменологічному рівні¹⁹. Лексичні концепти являють собою нижчий рівень концептуалізації та утворюють масштабніші когнітивні моделі на вищому рівні. Когнітивні моделі відповідають виявленим Дж. Лакоффом і М. Джонсоном²⁰ концептуальним метафорам (на зразок наведеної вище «простір — це порожнеча») і структурують нашу концептуалізацію простору.

Найпершими лексичними позначеннями абстрактного поняття простору в давньоіндійській мові були терміни *ākāśāḥ* і *rajaḥ*. Результати застосування описаної методики до витлумачення їх внутрішньої форми систематизовано в наведених нижче таблицях, що містять генетичні еквіваленти і мотиватори давньоіндійських просторових термінів (див. табл. 1–3). Мотиватори наведено згідно з принципом кількісного домінування, за яким найчастотніший мотиватор подається першим і позначається як «прототипний» (у дужках позначена кількість випадків значення в даному етимологічному гнізді).

Виявлені фрагменти значення дінд. *ākāśāḥ* засвідчують наявність кількох лексичних концептів, що структурують абстрактне поняття простору в давньоіндійській мові. Дослідження внутрішньої форми давньоіндійського терміна експлікує проміантність мотиваторів «показувати» й «очі», що передбачають уявлення про простір як про дещо видиме людському оку. На користь наявності лексичного концепту ВИДИМЕ в семантичній мережі дінд. *ākāśāḥ* свідчать мотиватори «обличчя», «погляд», «видіння», «дивитися», «видимість», «зрячий», «побачив», «той, що багато знає», останній з яких оприявнює поширену серед культур світу метафору «знати — це бачити»²¹. Кількісна перевага наведених суміжних значень разом з фіксацією значень «бачити, показувати» вихідним для дінд. *ākāśāḥ* коренем іє. **kʰek-/kʰok-/kʰeks-* (**kʰog-*), а також безпосереднім зв'язком репрезентованого ними концепту з візуальним сприйняттям простору, дозволяють вважати лексичний концепт ВИДИМЕ центральним у відповідній поняттєвій структурі.

¹⁶ Про полісемію як відображення загальних принципів організації людського мислення див., зокрема: Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии // Проблемы общего, германского та слов'янського мовознавства : До 70-річчя професора В. В. Левицького / За ред. Г. Альмана, І. Задорожної, Ю. Мапуляк. — Чернівці, 2008. — С. 357–368.

¹⁷ Такий підхід видається продуктивнішим порівняно з теорією прототипів Дж. Лакоффа (див.: Кудрявцева Н. С. Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу // Мовознавство. — 2013. — № 1. — С. 66–76).

¹⁸ Див.: Evans V., Green M. Op. cit. — P. 342–355.

¹⁹ Evans V. The meaning of time: polysemy, the lexicon and conceptual structure // Journ. of Linguistics. — 2005. — Vol. 41. — P. 44.

²⁰ Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago, 1980. — 256 p.

²¹ Див.: там же.

Таблиця 1

Генетичні еквіваленти і мотиватори дінд. <i>ākāśāḥ</i> ²²			
Етимологічне гніздо іє. * <i>k^hek-/k^hok-/k^hekš-</i> (* <i>k^hog-</i>) «з'являтися, бачити, показувати; говорити»		Мотиватори	
дінд. <i>ākāśya</i>	сперс. <i>casitan</i>	«показувати» (4)	«дивиться» (1)
<i>kāśatē</i>	ст.-сл. <i>kāzatu</i>	«очі» (4)	«видимість» (1)
<i>cākaśīti</i>	укр. <i>kazati</i>	«пооява» (2)	«зрячий» (1)
<i>cakāsyate</i>	болг. <i>kāжа, kážvam</i>	«світить» (2)	«побачив» (1)
<i>kaśah</i>	схв. <i>kāzatu</i>	«світло» (2)	«той, що багато
<i>cāksaś</i>	слн. <i>kāzati</i>	«обличчя» (2)	знає» (1)
<i>cāksuh</i>	ч. <i>kāzati</i>	«погляд» (2)	«навчати» (1)
<i>cāksaḥam</i>	п. <i>kazać</i>	«кажу» (2)	«говорити» (1)
авест. <i>ākasaṭ</i>	влуж. <i>kazać</i>	«називати» (2)	«казати» (1)
<i>čašman</i>	нлуж. <i>kazaś</i>	«видіння» (1)	«сказати» (1)
дперс. <i>čašman</i>		«з'являється» (1)	«читати проповідь» (1)
перс. <i>čašm, higaḥ,</i> <i>āgāḥ</i>		«блищить» (1)	«наказувати» (1)

Від визначеного нами центрального концепту цілком логічно походять два інші значення, наявні в семантичній мережі дінд. *ākāśāḥ* й ілюстровані групами мотиваторів зі значенням «світло» («світить», «світло», «блищить», «з'являється», «пооява») і «говорити» («кажу», «називати», «говорити», «казати», «сказати», «читати проповідь», «наказувати», «навчати»). Наведені семантичні мотиватори дають підставу для висновку про те, що першоджерелом розвитку абстрактного значення простору в дінд. *ākāśāḥ* є уявлення про простір як про де-що видиме при сонячному світлі, що можна назвати і про що можна говорити, а відтак і вважати відомим. Таким чином, поняттєву структуру, асоційовану з дінд. *ākāśāḥ*, становлять лексичні концепти ВИДИМЕ, СВІТЛО і ВІДОМЕ, що сукупно утворюють когнітивну модель, яку можна назвати «видима місцевість».

На користь пропонованої когнітивної моделі для дінд. *ākāśāḥ*, історико-де-риваційне гніздо якого не містить експліцитних указівок на наявність концепту МІСЦЕВІСТЬ, свідчить надійна семасіологічна паралель *ākāśāḥ* — *lōkāḥ, ulōkāḥ* «місце, простір; країна; всесвіт» ²³. Етимологічне гніздо дінд. *lōkāḥ, ulōkāḥ* наведено нижче (див. табл. 2).

Згідно з даними використаних етимологічних словників, фрагменти значення дінд. *lōkāḥ, ulōkāḥ* становлять три семантичні комплекси, один з яких об'єднаний семою «світити», другий — семою «бачити», а третій — значеннями різних просторових понять. Прототипний мотиватор «світло» доповнюється значеннями інших континуантів іє. **leuk-*, зокрема такими, як «блискучий», «світити», «освітлювати», «блиск», «сяє», «блищить», «бути світлим», «блищати», «блискавка», «світлий», «промінь», що робить його центральним лексичним концептом у поняттєвій структурі дінд. *lōkāḥ, ulōkāḥ*.

²² Böhtlingk O. Sanskrit-Wörterbuch in kürzerer Fassung. — St. Petersburg, 1879. — Т. 1. — С. 586; Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь / Под ред. В. И. Кальянова. — М., 1978. — С. 88; Mayrhofer M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. — Heidelberg, 1956. — Bd 1. — S. 69; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1986. — Т. 1. — С. 159; Етимологічний словник української мови : В 7 т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 340–341; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen : In 2 Bd. — Berlin ; Leipzig, 1930. — Bd 1. — S. 510–511; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. — Bern ; München, 1959. — S. 638.

²³ Харитонов Т. А. Джерела філософської термінології. — К., 1992. — С. 48.

Генетичні еквіваленти і мотиватори дінд. <i>lōkáh</i> , <i>ulōkáh</i> ²⁴			
Етимологічне гніздо іє. * <i>leuk-</i> «світити, сяяти, блищати; бачити»		Мотиватори	
дінд. <i>lōk-</i> <i>roká</i> <i>rókaté</i> <i>rōcas</i> <i>lōkate</i> <i>lokate</i> <i>lōcanam</i>	вірм. <i>Lois</i> кіпр. <i>llug</i> <i>llygad</i> лат. <i>lux</i> , <i>lūcus</i> гот. <i>luihap</i> <i>lauhatjan</i> дангл. <i>liegeti</i> <i>liocht</i>	«світло» (4) «бачити» (3) «поле» (3) «блискучий» (2) «очі» (2) «світити» (2) «освітлювати» (2) «блиск» (2) «далекий» (2) «лука» (2) «сяє» (1)	«блищить» (1) «помічає» (1) «бачу» (1) «бути світлим» (1) «блищати» (1) «блискавка» (1) «світлий» (1) «промінь» (1) «поросла галявина» (1) «низький ліс» (1)
авест. <i>raocah</i> тох. <i>A lāk</i> <i>A lōk</i> <i>B l(y)k</i> <i>B lauke</i> <i>AB luk</i> гр. <i>λεῦσσω</i> хет. <i>lukzi</i> , <i>lukezi</i>	ст.-сл. <i>лучь</i> лит. <i>laukas</i> лтс. <i>lauks</i> двн. <i>lōh</i> дісл. <i>ló</i> норв. <i>lo</i>		

З лексичним концептом СВІТЛО пов'язані представлені двома іншими семантичними комплексами значення «видиме» і «площина», засвідчені мотиваторами «бачити», «очі», «помічає», «бачу», «далекий», а також «поле», «лука», «поросла галявина», «низький ліс» відповідно. Формуючи поняттєву структуру дінд. *lōkáh*, *ulōkáh*, виявлені лексичні концепти, на нашу думку, репрезентують концептуалізацію простору, що позначається як «видима, освітлена площина». Поряд з актуалізацією імплікованого в когнітивній моделі дінд. *ākāśáh*, лексичного концепту МІСЦЕВІСТЬ показовою відмінністю поняттєвої структури дінд. *lōkáh*, *ulōkáh* є експлікація розуміння простору як двовимірної протяжності, що засвідчує наявний у її структурі лексичний концепт ПЛОЩИНА.

Як зазначає Т. А. Харитоновна, семантичний принцип «відокремленості, обмеженості; перебування в полі зору людини» становить основу номінації іншого просторового терміна — дінд. *rājah* «простір, площина; повітряний простір, небесний простір» ²⁵. Етимологічні зв'язки дінд. *rājah* з продовжувачами кореня іє. **reg-* «напря́м, лі́нія; витя́гувати; розтя́гувати; (прямо) напра́вляти» наведені нижче (див. табл. 3).

Відмінною рисою поняттєвої структури, асоційованої з дінд. *rājah*, є центральний лексичний концепт ВИМІРЮВАНІСТЬ, репрезентований прототипним мотиватором «руки (як міра довжини)», а також дотичними до нього за семантикою мотиваторами «вірьовка», «канат», «простягає», «плести», «зв'язувати», «ширина між пальцями (як міра довжини)», «прямо», «правильно» (очевидно, у значенні «правильно вимірювати»). Зв'язок між наведеним прототипним мотиватором і мотиватором «цар», доповненим меншою кількістю суміжних значень («лі́нія», «напря́м», «обла́сть», «райо́н», «небесні лі́нії», «ряд», «палець»), стає зрозумілим з урахуванням того факту, що численні назви царя в індоєвропейських мовах так само кодуються вихідним для дінд. *rājah* коренем іє. **reg-* (наприклад, дінд. *rāj*, лат. *rēx*, дісл. *rī* «цар, господар»). За припущенням Т. А. Хари-

²⁴ Böhtlingk O. Op. cit.— Т. 4.— С. 578–579; Кочергина В. А. Знач. праця.— С. 557; Mayrhofer M. — Bd 1.— С. 111–112; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch : In 2 Bd.—Heidelberg, 1910.— Bd 1.— С. 823–827; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 2.— С. 408–411; de Vries J. Altnordisches etymologische Wörterbuch. — Leiden, 1957–1961.— С. 362; Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch.— Bern ; München, 1959.— С. 687–689.

²⁵ Харитоновна Т. А. Знач. праця. — С. 50.

тонової, можна вбачати наявність у семантичних мотивуваннях царських епітетів спеціальних сем «той, що володіє (великою) територією; той, у кого руки загребуці» (пор. рос. *Юрий Долгорукий*)²⁶.

Таблиця 3

Генетичні еквіваленти і мотиватори дінд. <i>rājaḥ</i> ²⁷			
Етимологічне гніздо іс. <i>*reg-</i> «напря́м, лі́нія; витя́гувати; розтя́гувати; (прямо) напра́вляти»		Мотиватори	
дінд. <i>rājuḥ</i>	авест. <i>ərəzu</i>	«руки (як міра довжини)» (3) «цар» (3) «лінія» (2) «віршовка» (2) «канат» (2) «напря́м» (1) «область» (1) «район» (1) «небесні лінії» (1) «прямо» (1) «правильно» (1) «ряд» (1) «простягає» (1)	«плести» (1)
<i>rju</i>	<i>rāzāh</i>		«зв'язувати» (1)
<i>rāji</i>	тох. <i>A rāk</i>		«палець» (1)
<i>rju-hasta, rāj</i>	<i>A rak</i>		«ширина між
гр. <i>ῥεγγυῖμ</i>	<i>B rāk</i>		пальцями (як міра
<i>ῥρῡῖα</i>	<i>B rkāl</i>		довжини)» (1)
лат. <i>regio</i>	дісл. <i>rī</i>		«покривати» (1)
<i>regiones</i>	лит. <i>rezgù, rėzgiu</i>		«розстеляти» (1)
<i>restis, rēx</i>	<i>rėgti</i>		«покров» (1)

На нашу думку, семантичний комплекс із мотиватором «цар», крім зазначеної вказівки на велику площу царських володінь, є також ілюстрацією лексичного концепту ОБМЕЖЕНІСТЬ, адже царська територія, якою б великою вона не була, завжди обмежена певними кордонами. Решта наявних у досліджуваному етимологічному гнізді мотиваторів — «покривати», «розстеляти», «покров», об'єднаних семою «пласке покриття», засвідчують наявність у відповідній поняттєвій структурі значення «площина». Розглядаючи виявлені лексичні концепти, можемо припустити, що уявлення про простір, асоційоване з дінд. *rājaḥ*, структурується когнітивною моделлю «вимірювана площина», особливою якої є експлікація значення «вимірюваний простір».

Підсумовуючи концептуальний аналіз внутрішньої форми термінологічних позначень простору в давньоіндійській мові, можемо констатувати співвіднесеність виявлених когнітивних моделей з двома метафоричними репрезентаціями простору як абстрактної категорії. Разом з цим, спираючись на наведений вище опис прототипів концептуалізацій простору в математиці, очевидно, можемо говорити і про кореляцію виявлених значень з конкретним прототипним образом простору, покладеним в основу пропонованих нами концептуальних метафор.

Беручи до уваги наявність лексичного концепту ПЛОЩИНА в поняттєвих структурах дінд. *lōkaḥ*, *ulōkaḥ* і дінд. *rājaḥ*, логічно припустити, що прототипом метафоричної концептуалізації простору в давньоіндійській мові був квадрат, а це становить підґрунтя для розуміння простору як двовимірної протяжності. Іншими специфічними ознаками давньоіндійського уявлення про простір є імпліковані семантичними першоосновами розглянутих нами позначень лексичні концепти ВИДИМЕ, СВІТЛО, ОБМЕЖЕНІСТЬ і ВИМІРЮВАНІСТЬ. Зазначені поняттєві елементи спонукають нас постулювати як визначальні для дав-

²⁶ Харитонова Т. А. Зазнач. праця. — С. 50–51.

²⁷ Böhtlingk O. Op. cit. — Т. 7. — С. 34; Кочергина В. А. Зазнач. праця. — С. 543; Mayrhofer M. Op. cit. — Bd 3. — С. 34–35; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch... — Bd 2. — С. 362; Pokorny J. Op. cit. — С. 854–856.

ньоіндійського осмислення простору такі концептуальні метафори, як «простір — це видима місцевість», що ілюструється семантичним комплексом «бути видимим при світлі», і «простір — це обмежена місцевість», оприявлена мотиваторами зі значенням «обмежена ділянка, яку можна виміряти». Витлумачений з огляду на пропоновані метафори відповідний ментальний конструкт є складнішою концептуалізацією, основу якої становить сема «те, що перебуває в полі зору людини» — концептуалізацією, що репрезентує уявлення про простір як пласку місцевість, видиму для людського ока в межах сонячного світла.

На інтерпретованому в такий спосіб архаїчному уявленні про простір, притаманному носіям давньоіндійської мови, ґрунтується і філософське поняття простору, використовуване як у релігійній філософії індуїзму, так і в індійській міфології. Перше формулювання давньоіндійської концепції простору — «лока» (дінд. *loka* «небо; світ людей, люди; світ сонця; світ богів»²⁸) — міститься в «Надабінду-упанішаді» — одному зі священних текстів індуїзму, що написаний ведичним санскритом і належить до низки релігійних гімнів під назвою «Ригведа».

Давньоіндійська концепція «лока» пропонує філософсько-релігійне тлумачення просторового аспекту всесвіту, описуючи його рівні як райони або регіони світу, вишикувані в ієрархічній послідовності. «Ригведа» наводить початкове розрізнення трьох таких світів (трилока), або рівнів, — небесного, земного і підземного, що становить підґрунтя всіх подальших варіантів стратифікації світового простору в давньоіндійському філософсько-релігійному світогляді. Власне термін дінд. *loka* в межах ведичного жрецького світорозуміння асоціюється із сакральним простором — священним місцем, у якому можливе безпосереднє спілкування між світом людей і світом богів²⁹. Це місце перетину світів, що населені різноманітними істотами, розташовується в центрі концентричних кіл, які охоплюють усесвіт³⁰. Таким чином, поняття «лока» співвідноситься з осмисленням організації простору як по вертикалі, позначаючи кожний окремих його рівень (наприклад, бхур-лока — земля (місцеперебування людей), сатья-лока — місцеперебування Брахми та ін.), так і по горизонталі, вказуючи на центр усесвіту, на протигагу іншим різною мірою віддаленим від нього регіонам.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує проекція ієрархічної світобудови на тіло птаха Хамса, що породжує всесвіт, а також на тіло Вішварупи, який виступає «вселенською формою» Крішні і суміщає три згадані рівні: небо (від голови до живота), землю (пах) і підземний світ (ноги). Крім зафіксованої ієрархічної концептуалізації простору як умістища для різних сутностей, зазначена проекція дозволяє провести аналогію з осмисленням просторових відношень у згаданих мові цельталі, де прототипом для їх концептуалізації також слугує тіло людини й тварин³¹.

Виходячи з наведених спостережень, можна припустити, що розвиток абстрактного уявлення про простір в архаїчному світогляді відбувався на підставі первинної асоціації з конкретикою людського/тваринного тіла, поступовий відхід від якого сформувало уявлення про простір як про сукупність умістищ, розташо-

²⁸ MacDonnel A. A. A Practical Sanskrit Dictionary. — London, 1893. — P. 8, 87, 88, 109, 177.

²⁹ Див. докладніше: Шохин В. К. Первые философы Индии. — М., 1997. — 302 с.

³⁰ Шохин В. К. Буддийский пантеон в становлении (по текстам «Дигха-никаи») // Фольклор и мифология Востока в сравнительно-типологическом освещении. — М., 1999. — С. 59–88.

³¹ Levinson S. C. Vision, shape, and linguistic description: Tzeltal body-part terminology and object description // Linguistics. — 1994. — Vol. 32 (4/5). — P. 791–856; Brown P. A sketch of the grammar of space in Tzeltal // Grammars of space. Explorations in cognitive diversity / S. C. Levinson, D. Wilkins (eds.). — Cambridge, 2006. — P. 230–272.

ваних у вертикальній послідовності. Слід зауважити, що осмислення простору як умістища співвідноситься з виявленою нами в давньоіндійській мові метафоричною репрезентацією простору як обмеженої місцевості, у той час як асоціація такого вмістища з рівнем у ієрархії, очевидно, ґрунтується на уявленні про простір як двовимірну протяжність, прототипним образом чого слугує площина.

Показово, що відтворена нами на підставі аналізу внутрішньої форми давньоіндійських лексичних позначень концептуалізація простору узгоджується із встановленими в лінгвокогнітивних дослідженнях шляхами породження асоціацій між конкретними й абстрактними доменами³². Згідно з ними, метафоричне мапування може відбуватися за схемою³³ «вгору-вниз», що накладається, зокрема, на домен простору (на підставі чого й формується уявлення про його ієрархічну організацію), а також за схемою «контейнер», на яку спирається осмислення простору як обмеженого вмістища.

Інше запропоноване нами метафоричне представлення простору як видимої місцевості, що репрезентовано значеннями мотиваторів, пов'язаних з лексичним концептом СВІТЛО, є підґрунтям міфологічного кореляту філософського поняття простору в давньоіндійському епосі, відомого як «найвищі гори Локалока». Окремої уваги заслуговує їхня назва: дінд. *Lokā+aloka* означає «видиме + невидиме»³⁴. Відповідно до схеми устрою світового яйця, що вміщує поділений на різні локи всесвіт, найвищі гори Локалока оточують сім відомих концентричних островів-континентів, які розташовуються під сімома вищими локами й відокремлюють «видимий світ» (тобто пізнаний, відомий простір, описаний як сукупність лок) від темряви (тобто невідомого простору). За найвищими горами Локалока простягається зона вічної ночі, а за нею — шкаралупа світового яйця³⁵. Таким чином, назва міфічних гір представляє ще одну, уже згадувану нами метафору «знати — це бачити», що підтверджує запропоновану нами для давньоіндійської мови концептуалізацію простору як видимої місцевості.

Порівняно з розумінням простору, фіксованим давньоіндійською мовою, семантичні мотивування грецьких просторових позначень засвідчують якісний зсув у розумінні простору як абстрактної категорії, унаслідок чого постає ідея про його тривимірність. Уявлення про тривимірний простір зафіксоване термінами гр. *χώρα* (*χώρα*) «простір; місце; відстань; місцевість; країна; проміжок»³⁶, що сягають етимологічного гнізда кореня іє. **ǵhē(i)-* «бути порожнім; бути відсутнім; залишати». Континуанти вихідного для гр. *χώρα* (*χώρα*) кореня також демонструють наявність спеціального смислового відтінку «бути порожнім» (див. табл. 4).

Застосовуючи методику ЛККМ у концептуальному аналізі семантичної структури етимологічного гнізда іє. **ǵhē(i)-*, видається можливим розрізнити три лексичні концепти, що становлять поняттєву структуру, асоційовану з гр. *χώρα* (*χώρα*). Так, перше і центральне значення «відсутність» засвідчується

³² Evans V., Green M. Op. cit. — P. 190.

³³ У західній когнітивній лінгвістиці поняття схеми вважають одним з основних і розуміють як абстракцію, що узагальнює низку конкретних мовних форм і значень. Схеми являють собою вкорінені в мисленні зразки нашого досвіду, які можуть використовуватися для продукування й розуміння мовних виразів (докладніше див.: Жаботинская С. А. Принципы лингвокогнитивного анализа... — С. 358.)

³⁴ Харитонова Т. А. Знач. праця. — С. 48.

³⁵ Така схема устрою світового яйця спільна як для Пуран, так і для давньоіндійського епосу та Упанішад (див.: Вишну-Пурана / Пер. с санск. Т. К. Посовой. — СПб., 1995. — Кн. 1. — 256 с.)

³⁶ Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. 2. — С. 1792.

найбільшою кількістю мотиваторів, включаючи прототипний «іти, залишати», серед яких також «відсутність», «потреба», «брак», «порожній», «виключаючи; крім, без», «залишає», «відмовляється», «(порожній) простір», «відпускаю», «звільняю», «бідність», «позбавлений».

Таблиця 4

Генетичні еквіваленти і мотиватори гр. <i>χώρα</i> (<i>χώρα</i>) ³⁷			
Етимологічне гніздо іс. <i>*ǵhē(i)-</i> «бути порожнім; бути відсутнім; залишати»		Мотиватори	
гр. <i>χῆτος</i>	двн. <i>gān, gēn</i>	«іти, залишати» (5)	«заселена місцевість» (1)
<i>χωρίς</i>	дшв. <i>gā</i>	«відсутність» (3)	«залишає» (1)
<i>χωρίζω</i>	дат. <i>gā</i>	«потреба» (3)	«відмовляється» (1)
<i>χωρεῖω</i>	крим.-гот. <i>geen</i>	«брак» (2)	«відкриває» (1)
<i>χωρεῖς</i>	гот. <i>gaidw</i>	«порожній» (1)	«бути відкритим» (1)
дінд. <i>jāhāti</i>	дангл. <i>gān, gād,</i>	«виключаючи; крім, без» (1)	«(порожній) простір» (1)
<i>hīyatē</i>	<i>gāed, gāeshe</i>	«відпускаю» (1)	«звільняю» (1)
<i>viḥāyah</i>	дфриз. <i>gad</i>	«розділяю» (1)	«бідність» (1)
<i>hāni-ḥ</i>		«вміщую» (1)	«позбавлений» (1)
авест. <i>zazāti</i>		«приймаю» (1)	

Ідея тривимірності простору, втілена лексичним концептом ОБ'ЄМ, імпліцитно наявна в низці інших мотиваторів, об'єднаних семантичним комплексом «наповнювана порожнина»: «вміщую», «приймаю», «заселена місцевість», «відкриває», «бути відкритим». Третій лексичний концепт ОБМЕЖЕНІСТЬ, характерний і для давньоіндійських позначень, ілюструють мотиватори «відділяю», «розділяю». З огляду на окреслену семантику терміна гр. *χώρα* (*χώρα*) асоційована з ним когнітивна модель може бути позначена як «обмежена порожнеча», що експлікує специфічне для давньогрецького світогляду розуміння простору як «порожнього місця».

Досліджуючи грецьку концептуалізацію простору, слід також зважати і на введений Гесіодом термін гр. *χάος* «хаос, первісний безформний стан світу»³⁸, адже сформульована поетом міфологічна концепція простору є основою філософського трактування його як абстрактної онтологічної категорії, що розвинулося в античній філософській традиції класичного періоду і було продовжено латинською філософією періоду Римської республіки. Гр. *χάος* етимологічно ототожнюється з низкою продовжувачів кореня іс. **ǵhe-ǵhā; ǵhēi-ǵhi* «зяяти, бути відкритим, порожнім», які також ілюструють наявність властивої гр. *χώρα* (*χώρα*) семи «бути порожнім» (див. табл. 5).

Разом з тим, на відміну від гр. *χώρα* (*χώρα*), центральним концептом у поняттєвій структурі гр. *χάος* виявляється ОБ'ЄМ, засвідчений переважною більшістю мотиваторів зі спільним значенням «порожнина»: «зяяти», «бути відкритим», «безодня», «отвір», «провалля», «широко розкривати (рот)», «бути навстіж розчиненим», «зяюча (дірка)», «(повітряний) простір», «відкриваю», «розкриваю», «горло». Слід зазначити, що сам по собі лексичний концепт ОБ'ЄМ не фіксує однозначної асоціації простору з порожнечою, він радше надає уявлення про певне вмістище, яке може бути як порожнім, так і наповненим. Натомість наявність лексичного концепту ВІДСУТНІСТЬ, репрезентованого мотиваторами «порож-

³⁷ Frisk H. Griechisches etymologisches Wörterbuch : In 2 Bd.— Heidelberg, 1973.— Bd 2.— S. 1125; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 1.— S. 451; Pokorny J. Op. cit.— S. 418–419.

³⁸ Дворецкий И. Х. Знач. праця.— Т. 2.— С. 1764.

нина» і «великий, порожній простір», передбачає концептуалізацію простору саме як порожнечі, що може вміщувати інші речі, які з власне простором не ото-тожуються.

Таблиця 5

Генетичні еквіваленти і мотиватори гр. χάος ³⁹		Мотиватори	
Етимологічне гніздо іс. * <i>ghe-ghē</i> , <i>ghēi-ghi</i> «зяяти, бути відкритим, порожнім»			
гр. χάσσω χάσμα χῆλος χρημός χρημός	свн. <i>gewen</i> <i>giwen</i> <i>ginēn</i> <i>genēn</i>	«зяяти» (19) «бути відкритим» (7) «безодня» (5) «отвір» (3) «провалля» (2)	«будинок» (1) «печера» (1) «порожнина» (1) «дім і двір» (1) «присутність» (1)
дінд. <i>hāphikā</i> <i>viḥāya</i> <i>geham</i>	дангл. <i>iō-gīnan</i> нвн. <i>gahnen</i> шв. (заст.) <i>gilja</i>	«широко розкривати (рот)» (1) «бути навстіж розчиненим» (1) «(зяюча) дірка» (1)	«місце для заклання жертвних тварин» (1) «великий, порожній простір» (1)
авест. <i>gaepa</i> лат. <i>hiō</i>	лит. <i>žiō-ju</i> <i>žiōvauti</i>	«ящик» (1) «скриня» (1)	«розкриваю» (1) «(велика) раковина» (1)
оск. <i>cehianasūt</i> дісл. <i>gīna</i> <i>gīma</i> <i>geimi</i> <i>geil</i>	лтс. <i>žāvāties</i> рос. <i>зиять</i> укр. (діал.) <i>зяти</i> <i>зява</i>	«(повітряний) простір» (1)	«відкриваю» (1) «розкриваю» (1) «горло» (1)
ісл. <i>geimr</i> двн. <i>gīen</i> , <i>gēwōn</i> <i>ginēn</i>	п. <i>ziac</i> ч. <i>zāti</i> слц. <i>zivat</i>		

Уже відоме нам значення «обмеженість» виявляється в мотиваторах «ящик», «скриня», «(велика) раковина», «будинок», «дім і двір», «печера», «місце для заклання жертвних тварин», які, співвідносячись з ідеєю тривимірності, також провокують асоціацію простору з обмеженим місцем. Зважаючи на виявлений центральний лексичний концепт, когнітивну модель, яку ми пропонуємо для гр. χάρα (*χάρος*, *χώρα*), можна позначити як «порожнє вмістище».

Спираючись на подібність відтворених когнітивних моделей розглянутих позначень простору в грецькій мові, а також на спільність інтегрованих у них лексичних концептів, логічно припустити, що античне уявлення про простір зумовлене єдиною концептуальною метафорою «простір — це (обмежена) порожнеча», вже ідентифікованою нами раніше як основоположної для математичної концепції простору Евкліда.

Античний філософ Демокріт, відомий своїм ученням про «атоми», є одним з авторів, які найяскравіше репрезентують зазначену метафоричну концептуалізацію і водночас надають найбільш деталізоване витлумачення абстрактної категорії простору. Називаючи його «великою порожнечею», Демокріт характеризує простір як вмістище для незліченної кількості різноманітних за формою атомів, що хаотично рухаються в порожньому просторі і, зіштовхуючись один з одним, створюють складні тіла⁴⁰. Цікаво, що вчення Демокріта про простір як «велику порожнечу» містить вказівки як на його обмеженість, так і на безкінечність. У межах побудованої ним космології Демокріт пропагує безкінечність

³⁹ Boisacq E. Dictionnaire étymologique de la langue grecque.— Heidelberg ; Paris, 1923.— 2 ed.— P. 1050–1051; Frisk H. Op. cit.— Bd 2.— S. 1073; Етимологічний словник української мови.— Т. 2.— С. 285; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 1.— S. 648; Pokorny J. Op. cit.— S. 418–420.

⁴⁰ Асмус В. Ф. Античная философия // Демокрит. — М., 1960. — С. 139–140.

Всесвіту, а також незліченність світів, що одночасно існують у світовому просторі. У той самий час, описуючи появу Землі шляхом поєднання найважчих атомів, він стверджує існування на зовнішній поверхні світу певного обмежувача у вигляді чогось на зразок захисної плівки, яка відділяє космос від навколишньої «великої порожнечі»⁴¹.

Інший класик античної філософської думки Арістотель заперечує існування порожнечі, надаючи не менш чітке розуміння природи простору та його основних характеристик. Уведене Гесіодом поняття хаосу (гр. *χάος*) Арістотель пояснює як перше начало, місце, де перебувають речі⁴². Таким чином, замість власне категорії простору Арістотель у «Фізиці» застосовує категорію місця, а це означає, на його думку, що простору без тіл не існує і, відповідно, у природі не існує й порожнечі. Визначаючи простір як такий, що складається з місць, які займають тіла, він розрізняє межу власне тіла й межу тіла, що його охоплює. Саме межі останнього можна уявити як такі, що оточують власне тіло і являють собою місце, в якому воно розташовується: «місце є перше, що охоплює кожне тіло»⁴³.

У поетичній формі подібну до Демокрітової думку висловлює Лукрецій Кар: «Якби не було того простору, вільного місця, тобто порожняви, — де б мали різні тіла подіватись...Ну, а вміщати щось — має спроможність одна порожнеча»⁴⁴. Слід також зауважити, що Лукрецій Кар, позначаючи простір лат. *spatium*, намічає і відхід від Арістотелевої концепції простору як місця, визнаючи, на відміну від античного класика, існування порожнечі.

На нашу думку, сформульовані в античності філософські концепції простору не лише походять з відтвореної нами на підставі аналізу внутрішньої форми відповідних позначень концептуальної метафори «простір — це (обмежена) порожнеча», а й можуть вважатися такими, що містять, крім новації про тривимірність простору, також зародки ідеї про його безкінечність.

Зважаючи на імплікації в наведених ученнях значення «безмежний простір», яке не засвідчене семантичною структурою жодного з розглянутих нами термінологічних позначень простору в грецькій мові, видається доречним також узяти до уваги латинський термін-відповідник, що функціонував як у межах античного філософського дискурсу римської доби (Лукрецій Кар), так і у філософських та природничо-наукових концепціях Нового часу (XVII–XVIII ст.).

Лексичним позначенням простору в латинській мові є лат. *spatium* «простір; відстань; проміжок; протяжність (у часі та просторі)»⁴⁵. Зведення лат. *spatium* до дієслівного кореня іє. **sp(h)ē(i)-/spi-/sphe-* зі значеннями «тягнути, розтягувати; розширятися; бути успішним, вдалим» дозволяє ототожнити його з гр. *σφαῖρα* з огляду на переконливо доведену В. М. Топоровим можливість об'єднання коренів іє. **sp(h)ē(i)- / spi-/sphe-* та **sp(h)ē-* «підстрибувати; пружинити, кидати» в єдине етимологічне гніздо⁴⁶.

Цей момент багато в чому є показовим, адже лексема гр. *σφαῖρα*, крім загальнономовних значень «м'яч, куля, кулясте тіло; планета; небесна сфера»⁴⁷, набула в античній філософській традиції спеціального термінологічного значення,

⁴¹ Лурье С. Я. Демокрит. — Ленинград, 1970. — С. 207, 209.

⁴² Аристотель. Физика // Аристотель. Сочинения : В 4 т. — М., 1981. — Т. 3. — С. 124.

⁴³ Там же. — С. 59.

⁴⁴ Тит Лукрецій Кар. Про природу речей / Пер. з лат. А. Содомори. — К., 1988. — Вірші 420–421, 438–440.

⁴⁵ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — 2-е изд. — М., 1976. — С. 944.

⁴⁶ Топоров В. Н. Из индоевропейской этимологии // Этимология 1980. — М., 1982. — Т. 2 (1–3). — С. 152–153.

⁴⁷ Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958. — Т. 2. — С. 1589.

асоційованого насамперед з похідним від неї гр. σφαῖρος «сферичний, кулястий». Цей грецький термін позначав єдиний простір, у якому все зливається, і при цьому номінував також увесь світ як сферичну нерухому єдність⁴⁸. Поряд з цим континуанти вихідного для лат. *spatium* кореня іє. **sp(h)ē(i)-* / *spi-* / *sphe-* також засвідчують значення «штовхати, пружинити, кидати», які описують рухи та дії з м'ячем (див. табл. 6).

Таблиця 6

Генетичні еквіваленти і мотиватори лат. <i>spatium</i> ⁴⁹	
Етимологічне гніздо іє. * <i>sp(h)ē(i)-</i> / <i>spi-</i> / <i>sphe-</i> «тягнути, розтягувати; розширяти(ся); бути успішним, вдалим» та іє. * <i>sp(h)ē-</i> «підстрибувати; пружинити, кидати»	Мотиватори
дінд. <i>sphārāh</i> вірм. <i>part'am</i> <i>sphātah</i> прус. <i>spartin</i> <i>sphāyate</i> дангл. <i>spowan</i> <i>sphīñh</i> <i>spurnan</i> <i>sphātāh</i> лтс. <i>spers, spet</i> <i>sphirāh</i> <i>speju</i> <i>sphurāti</i> псл. <i>споръ</i> авест. <i>spānvaŋ</i> рос. <i>спѣрый</i> <i>spar(diti)</i> укр. <i>спѣрий</i> гр. σπιδιος бр. <i>спор</i> σπιδαμή болг. <i>спор</i> σπιδω схв. <i>спѣр</i> σφαῖρος слн. <i>spór</i> лат. <i>spēs</i> <i>spora</i> <i>sperno</i> ч. <i>spory</i> гот. <i>spēdiza</i> п. <i>spory</i> двн. <i>spāto</i> влуж. <i>spory</i> нвн. <i>spāt</i> нлуж. <i>spóry</i> лит. <i>spéju</i> <i>spėti</i> <i>spétas</i> <i>sperus</i> <i>spirti</i>	«багатий» (5) «штовхає» (4) «великий» (3) «пізній» (3) «мати час» (2) «дозвілля» (2) «бути спроможним» (2) «сильний» (2) «сила» (2) «швидкий» (2) «успішний» (2) «успіх» (2) «прибуток» (2) «міцний» (2) «насичений» (2) «щедрий» (2) «кидає» (2) «просторий» (1) «широкий» (1) «довгий» (1) «п'ядь (міра довжини)» (1) «тягну» (1) «чекання» (1) «надія» (1) «повільний» (1) «тривалий» (1) «жиріє» (1) «розквітає» (1) «зріст» (1) «(великий) успіх» (1) «жирний» (1) «сприяти» (1) «допомагати» (1) «процвітати» (1) «рости» (1) «розвиватися» (1) «влада» (1) «долати» (1) «бути сильним» (1) «живий» (1) «жвавий» (1) «урожай» (1) «поживний» (1) «пружинить» (1) «смикаюсь» (1) «б'юсь» (1) — «відкидаю» (1)

Дослідивши семантику історико-дериваційного гнізда наведених етимонів, можемо припустити, що центральне значення у відповідній радіальній структурі передає оприявлений у тій чи іншій мірі переважною кількістю мотиваторів лексичний концепт БЕЗМЕЖНІСТЬ. Прототипний мотиватор «багатий», а також низка інших, що пов'язані з ним («великий», «бути спроможним», «сильний», «сила», «швидкий», «успішний», «успіх», «прибуток», «міцний», «насичений», «щедрий», «просторий», «широкий», «жиріє», «розквітає», «зріст», «великий успіх», «жирний», «сприяти», «допомагати», «процвітати», «рости», «розвиватися», «влада», «долати», «бути сильним», «живий», «жвавий», «урожай», «поживний»), на нашу думку, можуть розглядатися як єдиний семантичний комплекс, об'єднаний асоціаціями зростання, розвитку і примноження. У такий

⁴⁸ Див.: Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque.— Paris, 1968.— Т. 1.— Р. 1074.

⁴⁹ Фасмер М. Знач. праця.— Т. 3.— С. 738; Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— Bd 2.— S. 568; Walde A. Vergleichendes Wörterbuch...— Bd 2.— S. 656; Pokorny J. Op. cit.— S. 982–983, 992–993.

спосіб, очевидно, відбувся метафоричний перехід від достатньо конкретної ідеї про зростання обсягу матеріальних речей і пов'язаного з цим розширення можливостей (наприклад, «сила», «влада») до абстрактного поняття про розширення як таке, що уявляється як не обмежене жодними рамками збільшення самого простору.

Цілком логічним є зв'язок з визначенням таким чином центральним концептом іншого значення ПРОТЯЖНІСТЬ, експлікованого мотиваторами «пізній», «мати час», «дозволя», «довгий», «п'ядь (міра довжини)», «тягну», «чекання», «надія», «повільний», «тривалий», що сукупно дають уявлення про певну тривалість, розтягнутість у часі й просторі. Зважаючи на відзначену багатьма когнітивістами взаємопов'язаність просторових і часових уявлень⁵⁰, наявність мотиваторів з темпоральною семантикою в гнізді генетичних еквівалентів лексичного позначення простору видається цілком природною.

Решта мотиваторів, що об'єднується семою «кидати, пружинити» («штовхає», «кидає», «пружинить», «смикаюсь», «б'юсь», «відкидаю») і на підставі асоціації з формою м'яча провокує розвиток уявлення про сферичність, слугує ілюстрацією значення «об'єм». Слід окремо зауважити, що, на відміну від поняттєвої структури грецьких просторових позначень, де прототип абстракції простору становить куб, лексичний концепт ОБ'ЄМ як елемент ментального конструкта, пов'язаного з латинським терміном, ґрунтується на прототипному образі сфери.

Виявлені в результаті концептуального аналізу вказані лексичні концепти можуть бути цілком органічно інтегровані в єдину когнітивну модель під назвою «необмежена протяжність». Подібно до вже розглянутих античних концепцій простору зазначена модель, що, за нашим припущенням, являє собою поняттєву структуру, асоційовану з лат. *spatium*, містить ідею про тривимірність простору. Відмінним є основне для даної структури уявлення про його безмежність, що ілюструє наступний етап у розвитку розуміння простору як абстрактної категорії і, на нашу думку, виявляє співвіднесеність з метафоричною концептуалізацією «простір — це (безмежна) порожнеча».

Автором першої теорії про сферичність безмежного всесвіту є античний філософ Емпедокл⁵¹, який і створив згаданий вище термін гр. σφαῖρος, що вживався на позначення світу, уявлюваного як досконала, вічна і нерухома куля. Емпедокл не досліджував окремо поняття простору, однак його ідея про «сферичність єдиного» може сприйматися як указівка на одну з його (простору) характеристик: «Рівний з усіх боків і жодних позбавлений меж, сферос, подібний до кулі... єдиний і замкнений»⁵². Але найбільш репрезентативною у випадку запропонованої нами концептуальної метафори простору, що спирається на прототип сфери, є, на нашу думку, концепція згаданого вище античного матеріаліста Демокріта, який не тільки абстрагував поняття безмежної порожнечі, а й стверджував, що «оскільки структура світу зумовлюється рухом атомів до центру вихра, світ має сферично-симетричну структуру»⁵³.

⁵⁰ Див., наприклад: *Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought.* — New York, 1999. — 624 p.; *Boroditsky L. How languages construct time // Space, time and number in the brain / S. Dehaene, E. Brennan (eds.).* — Oxford, 2011. — P. 333–341.

⁵¹ *Дворецкий И. Х.* Знач. праця. — Т. 2. — С. 1589.

⁵² *Эмпедокл. О природе // Эллинистские поэты VIII–III вв. до н. э. / Пер. Г. И. Якубаниса в перераб. М. Л. Гаспарова, прим. М. Л. Гаспарова.* — М., 1999. — Стих 24 (28).

⁵³ *Лурье С. Я.* Знач. праця. — С. 208.

Остаточно розрізнивши місце і простір, найяскравішу ілюстрацію розуміння останнього як безмежного вмістища для інших тіл надав І. Ньютон, сформулювавши свою концепцію «абсолютного простору»: «Місце є частиною простору, яке займає тіло, і щодо простору може бути або абсолютним, або відносним... час і простір становлять ніби вмістища самих себе і всього існуючого»⁵⁴. Включаючи категорію місця, якою оперував і Арістотель, висловлене І. Ньютоном розуміння простору, однак, не є подібним до метафізичних Арістотелевих побудов. У своєму *opus magnum* англійський фізик надає чітке роз'яснення того, що під «частиною простору» не мається на увазі ні положення тіла, ні його охопна поверхня⁵⁵. У такий спосіб Арістотелевому баченню простору як такого, що без тіл не існує, І. Ньютон протиставляє концепцію простору як «за своєю сутністю безвідносного до будь-чого зовнішнього»⁵⁶, тобто автономного і не обмеженого будь-якими тілами.

Підсумовуючи викладене, слід звернути увагу на те, що виявлені метафоричні репрезентації простору як абстрактної категорії є специфічними для кожної з досліджуваних мов. Проведений концептуальний аналіз внутрішньої форми відповідних лексичних позначень засвідчив наявність низки відмінних когнітивних моделей, що не тільки по-різному структурують поняття простору в кожній мові, а й становлять підґрунтя для розвитку відмінних релігійно-міфологічних і філософських концепцій простору як онтологічної категорії.

Так, реконструйоване нами для давньоіндійської мови уявлення про простір як пласку місцевість, видимою для людського ока при сонячному світлі, фіксується філософською частиною Вед, де відповідна концепція простору «лока» імплікує центральні значення площинності, освітленості (пізнаваності) й обмеженості. Пов'язана нами з грецькими просторовими позначеннями антична концептуалізація простору як обмеженої порожнечі відбивається у філософських побудовах Демокріта, відтворюючи також в осмисленні категорії місця Арістотелем. Відтворена у вигляді когнітивної моделі «безмежна протяжність» поняттєва структура латинського позначення виявляє співвідносність як зі сферичною концепцією простору Емпедокла, так і з відповідними теоріями безмежного, порожнього простору, розвинутими Лукрецієм і І. Ньютоном.

Слід також зауважити, що разом із значною варіативністю конкретно-мовних просторових концептуалізацій, яка зумовлена великою кількістю мовно/культурно-специфічних концептів (ВИДИМЕ / ВІДОМЕ, ПЛОЩИНА, ВИМІРЮВАНІСТЬ, СВІТЛО, ОБМЕЖЕНІСТЬ, ОБ'ЄМ, ВІДСУТНІСТЬ, БЕЗМЕЖНІСТЬ), видається можливим констатувати наявність спільного для відтворених ментальних конструктів поняттєвого елемента. На наш погляд, у даному випадку таким універсальним концептом є уявлення про простір як про вмістище, в якому перебуває щось інше. Це значення, по-різному репрезентоване внутрішньою формою розглянутих нами просторових найменувань, імплікують концепти МІСЦЕВІСТЬ, ПОРОЖНЕЧА, ПРОТЯЖНІСТЬ. Воно також становить обов'язкову характеристику згаданих нами філософських концепцій простору.

Таким чином, видається можливим говорити про складну структуру поняття простору, організовану як мовно / культурно-специфічними, так і універсальними складниками. Доречним, на нашу думку, виявляється й анонсоване на почат-

⁵⁴ Ньютон І. Математические начала натуральной философии / Пер. с лат. и коммент. А. Н. Крылова, предисл. Л. С. Полака. — М., 1989. — С. 31–32.

⁵⁵ Там же. — С. 31.

⁵⁶ Там же. — С. 30.

ку статті припущення про вплив природної мови на розвиток уявлень про простір як абстрактне поняття. Адже репрезентоване специфічними когнітивними моделями осягнення простору постає як ментальний конструкт, який, будучи пов'язаним з універсальними аспектами чуттєвого досвіду, у головних своїй рисах визначається особливостями семантики конкретних природних мов.

(Херсон)

N. S. KUDRIAVTSEVA

SPACE IN LANGUAGE AND COGNITION: A LINGUISTIC BACKGROUND OF THE CONCEPT OF SPACE IN PHILOSOPHY

The paper suggests a linguistic investigation of space as an abstract category, which is grounded in the cognitive approach to language seen as related to thought. In view of the previously attested influence of language on spatial conceptualisation, the objective of this study is to show the extent to which an abstract concept of space arisen in philosophy can also be shaped by various natural languages. In this framework, I analyse the inner form of the terms for space in classic Indo-European languages, correlating the results of conceptual analysis with the contents of space philosophies evolved in respective cultural contexts.

Key words: inner form of the word, mental construal, lexical concept, cognitive model, space philosophy.

ТЕРМІН ЯК ПРЕДМЕТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ _____

У статті показано специфіку лексикографування термінів у словниках різних типів і призначення, місце терміна в лексичній системі мови та його взаємозв'язок із загальноновживаними словами. Звернуто увагу на теоретичні аспекти лексикографії (окреслення джерельної бази, формування реєстру майбутньої праці, її структури, предметної орієнтації, призначення тощо).

Ключові слова: термін, термінологія, загальноновживана лексика, джерельна база, предметна орієнтація

Важливим елементом духовної культури є мова — акумулятор знань і соціального досвіду, засіб обміну інформацією у всіх сферах творчості. Термін є невід'ємною частиною словникового складу мови. Щодо творення й визначення терміна є два погляди: структурно-мовний і поняттєвий, семантичний, зумовлений розвитком системи понять тієї чи тієї науки, техніки, виробництва, ремесла тощо. Ці погляди взаємопов'язані і разом з тим зумовлені історією, духовною, культурно-історичною традицією¹. У широкому розумінні термін (лат. *terminus* — межа, рубіж) — це слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки, техніки та інших сфер людської діяльності. Термін відіграє значну роль у процесі вербалізації наукових і технічних здобутків людства. Основними його ознаками є: системність, наявність дефініції, тенденція до однозначності в межах свого термінополя, тобто термінології певної галузі, напр.: 1. «**бордюр фін.** Проведення торговельних операцій»²; 2. «**бордюр буд.** Смуга з каменю, що відділяє дорогу від тротуару»³. На відміну від загальноновживаного слова термін є виразником понять (одиниці думки, що узагальнено відбиває предмети та явища дійсності), які нерозривно пов'язані з мовною оболонкою, виникають на основі слів і не можуть існувати без них. Отже, однією з ознак терміна є належність його до лексичної системи мови. Він має дві властивості: з одного боку, він лексис, тому що виконує номінативну функцію, а з другого, — логос, що забезпечує зв'язок слова-терміна й поняття⁴. Однією з основних є пізнавально-інформативна функція терміна, пов'язана з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань⁵. Наукові поняття передаються словами-термінами, термінами-словосполученнями, здатними давати узагальнювальну інформацію точним

¹ Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. — К., 1991. — С. 3.

² Загородній А. Г., Вознюк Г. Л., Смовженко Т. С. Фінансовий словник. — 4-е вид., виправл. та доповн. — К., 2002. — С. 50 (далі — ФС).

³ Український тлумачний словник / За ред. В. Бусела. — К. ; Ірпін, 2016. — С. 89 (далі — УТС).

⁴ Симоненко Л. О. Знач. праця. — С. 3.

⁵ Перебийніс В. С. Деякі закономірності в розвитку термінологічної лексики // Мовознавство. — 1974. — № 4. — С. 3.

логічним визначенням. У семантичному плані термін і загальновживане слово розрізняються й обсягом значень. Для терміна характерна висока інформативність, відносна однозначність, точність та експресивна нейтральність. Значення знака-терміна, з одного боку, характеризується об'єктивним змістом відповідного поняття, а з другого, — свідомим уточненням дослідником меж змісту спеціального поняття. «У мові, в її одиницях фіксуються результати знань, які завжди входять у подальший досвід і синтез мислення, зумовлюючи рух практики і теорії»⁶.

У термінології знакова система відтворює систему предметно-логічних відношень між поняттями, тобто вона є семантичним полем, у якому знак-термін має бути однозначним. «Відмінність між словом і терміном об'єктивно зумовлена тим, що вони відбивають явища різних рівнів розумової діяльності — наукове мислення і побутове оперування уявленнями. Порівняння дефініцій поняття й уявлення показує, що тлумачення загальновживаного слова є несистемним і містить не суттєві ознаки об'єкта, а відбиває саме уявні риси»⁷.

Сукупність спеціальних найменувань різних галузей знання, що вживаються у сфері професійного спілкування та втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини, становить термінологію, що є основною формою існування понять; вона формувалася впродовж віків, кожний з яких залишив у мові свій слід, про що свідчить фіксація термінів у спеціальних та загальномовних словниках. Термінографія займається теорією й практикою створення термінографічних праць, її розбудова припадає на 80-ті роки ХХ ст.

Уперше теоретичні питання термінографії порушили у своїх статтях у 20-х рр. минулого століття вчені Інституту української наукової мови ВУАН Г. Холодний, Я. Лепченко, С. Паночіні й Т. Секунда⁸.

Практична термінографія (укладання галузевих словників різних типів і призначення) у своїй різнобічній діяльності спирається на теоретичні висновки дослідження окремих галузевих терміносистем, що уможливорює встановлення часу появи тієї чи тієї галузі знання, простежити історію їхнього розвитку й процес номінації спеціальних понять, визначити системну організацію, лексико-семантичні та структурно-граматичні особливості термінів⁹. З'ясування особливостей кожного терміна дозволяє простежити зв'язок розвитку мови, її лексичної системи з історією матеріальної та духовної культури народу. З іншого боку, окремі проблеми, досліджувані термінологами, постали в практиці розроблення галузевих словників, що впливає на методи їх створення.

Крім цього, практична термінографія послуговується теоретичними висновками й інших лінгвістичних дисциплін: граматики, орфографії, семантики, стилістики, акцентології тощо. Для практичної діяльності термінографів велике значення має теорія лексикографії (термінографії), якнайтісніше пов'язана з названими вище науками. До неї належать вироблення принципів, методів і ме-

⁶ Языковая номинация. Общие вопросы.— М., 1977.— Т. 1.— С. 10.

⁷ Гринев С. В. Введение в терминологию. Как просто и легко составить словарь.— М., 2008.— С. 36.

⁸ Холодный Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні // Вісн. Ін-ту укр. наук. мови : 36. статей / Відп. ред. Гр. Холодний.— К., 1928.— Вип. 1.— С. 9–20; Лепченко Я. За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу термінологію // Там же.— С. 25–29; Паночіні С. В справі усталення української природничої таксономії // Там же.— С. 39; Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології // Там же.— К., 1930.— Вип. 2.— С. 11–21.

⁹ Симоненко Л. О. Актуальні проблеми сучасного термінознавства // Українська термінологія і сучасність : 36. наук. праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко.— К., 2009.— Вип. 8.— С. 10.

тодології створення словників, добору реєстрових (заголовних термінів), структури словникової статті, розмежування значень термінів, опису їх у тлумачних словниках та перекладу термінів у дво- та багатомовних перекладних словниках, граматична характеристика термінів, частиномовне представлення, наголошення, нормативність. Важливим завданням теорії термінографії є розроблення принципів класифікації і типології термінографічних праць.

На жаль, розроблення термінографічної теорії відстає від практики укладання галузевих праць, що пояснюється переважанням погляду на термінографію як суто прикладну галузь та відсутністю кваліфікованих спеціалістів, адже лексикографів не готують у жодному виші. На думку О. М. Бабкіна, становлення лексикографічної теорії тісно пов'язане з практикою, і часто її успіхи й досягнення можуть бути виявлені в процесі підготовки конкретних словників і статей ¹⁰.

Створення будь-якого словника — це велика й багатогранна теоретично-практична робота, що вимагає відомостей з різних галузей знання й філології в цілому. Об'єктом опису в спеціальних і загальномовних словниках є термін, для вироблення дефініції якого «дуже важливим є визначення місця терміна в системі наукових понять» ¹¹ та в загальноновживаній мові.

Досі немає єдиного погляду щодо співвідношення термінологічної і загальноновживаної лексики, незважаючи на те, що між загальноновживаною і спеціальною лексикою відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками (термін-загальноновживане слово і навпаки), використання спільних словотвірних моделей тощо. Поділяємо думку В. М. Перерви, що «термін, де б він не вживався, завжди залишається терміном — мовним знаком, який інформує про певний об'єкт дійсності доти, доки є цей об'єкт, він завжди виконує свою основну функцію — збереження й передавання інформації» ¹². Підтвердженням цієї думки є те, що слова-терміни, ужиті в переносному чи образному значеннях, зберігають зв'язок зі спеціальною галуззю знання і співвіднесеність з об'єктом дійсності. На збереження зв'язку між терміном і загальноновживаним словом указує й те, що значна частина термінів є продуктом семантичної деривації в межах готового мовного матеріалу. Базою нової номінації в спеціальних термінологіях слугує загальна мова, а опорним компонентом — її зміст, склад її семем ¹³.

Спеціальні терміни фіксують словники різних типів — від орфографічних («Орфографічний словник українських медичних термінів», виданий у Львові, що охоплює близько 29 тис. медичних термінів з 36 основних спеціальностей) до тлумачних, етимологічних та загальномовних. Залежно від жанру і завдання словника в ньому може бути подана різнобічна характеристика терміна: написання й вимова, походження того чи іншого терміна, співвідношення терміна з позначуваним поняттям (дефініція), галузь (сфера) виняткового чи переважного вживання, словотвірні деривати, парадигматичні зв'язки (синонімія, полісемія, омонімія), родо-видові і видо-родові відношення термінів усередині терміносистеми ¹⁴.

¹⁰ Бабкин А. М. По вопросам русской лексикологии и лексикографии // Лексикограф. бюл.— М., 1960.— Вып. 4.— С. 4.

¹¹ Бережан С. Г. Современные требования лингвистической теории и реальные нужды практики в словарном деле // Теория языка и словари.— Кишинев, 1988.— С. 70.

¹² Перерва В. М. Перерождаются ли термины в общем употреблении // Современная русская лексикография.— Ленинград, 1980–1981.— С. 91–92.

¹³ Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках // Українська і слов'янська лексикографія.— К., 2012.— С. 218.

¹⁴ Крысин Л. П. Термин как объект лексикографии // Слово и словарь=Vocabulum et vocabularium : Сб. науч. тр.— Гродно, 2013.— С. 115–117.

Термін «термінологічний словник» учені розуміють по-різному. На думку О. С. Герда, термінологічний словник у широкому розумінні — будь-який спеціальний словник, що описує термінологічну лексику і має вужче (зазвичай професійне) призначення. У вузькому розумінні термінологічний словник зближується, з одного боку, із загальномовними словниками за належністю їх об'єктів до однієї знакової системи (слова і слова в особливій функції — терміни), а з другого, — з енциклопедичними за типом інтерпретації значень¹⁵. Як вважає З. І. Комарова, «всі ті дуже різні словники, які ми відносимо до термінологічних у широкому сенсі, об'єднуються в один теоретично особливий тип за трьома ознаками: вони описують тільки терміносистему або терміносистеми, інакше інтерпретують свої об'єкти, ніж інші словники, і вирізняються профорієнтацією. Таким чином, ці словники утворюють єдиний тип... За даними "Інфотерм" (електронна термінологічна база з інформаційних технологій. — Л. С.), у середині 80-х років ХХ ст. у світі вже існувало близько 11 тис. видів термінологічних словників»¹⁶.

Основною функцією термінологічних словників є відбиття поняттєво-термінологічного апарату різних галузей знання, термін у них реєструється в його зв'язках з поняттєво або тематично близькими термінологічними одиницями, наприклад, *мейоз* — два послідовних поділи клітини, поряд з цим терміном у біологічному словнику подано терміни *мейози*, *мейосома*, *мейоспора*, *мейотангій*, *мейоцит*, які вказують на фази цього процесу¹⁷.

Галузевий тлумачний словник, на відміну від тлумачного загальномовного, має свою специфіку. Він є проміжним типом між загальномовним і енциклопедичним словниками. У ньому семантичні й граматичні ремарки зведені до мінімуму. Основним його завданням є розкриття змісту терміна, що полягає в адекватності дефініції позначуваному терміном поняттю. Дефініція має бути стислою і виразною, з дотриманням однотипності розкриття змісту системно пов'язаних між собою понять¹⁸.

Пристаючи до створення словника, варто чітко усвідомити його призначення, тип (перекладний, тлумачний, енциклопедичний, навчальний тощо), від чого значною мірою залежить методика його укладання. Важливим моментом є окреслення джерельної бази майбутньої термінографічної праці, у якій чільне місце має посідати наукова література (монографії, наукові статті). На думку М. В. Поповича, єдина реальність, що з нею має справу аналіз мови науки, — це науковий текст, у якому зафіксовано в літературній формі все багатство наукової думки¹⁹, а також словники, періодичні видання тощо.

Однією з найважливіших проблем для лексикографів є методи формування галузевого реєстру майбутньої праці, що полягає у правильному визначенні категорії термінів, їх добір з орієнтацією насамперед на сучасну наукову термінологію, широко вживану в науковій і навчальній літературі, законодавчих актах тощо, виокремлення їх із спеціальних текстів.

Не менш важливою проблемою при формуванні реєстру словника є введення до нього різних груп лексики: професіоналізмів, вузькогалузевих термінів, запо-

¹⁵ Герд А. С. Терминологический словарь среди других типов словарей // Современная русская лексикография. — Ленинград, 1986. — 109 с.

¹⁶ Комарова З. И. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание. — Свердловск, 1991. — С. 74.

¹⁷ Словник української біологічної термінології / Відп. ред. Д. М. Гродзинський, Л. О. Симоненко. — К., 2012. — С. 279–280 (далі — СУБТ).

¹⁸ Симоненко Л. О. Лексикографічне опрацювання біологічної термінології // Лексикограф. бюл. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 45.

¹⁹ Попович М. В. О философском анализе языка науки. — К., 1966. — С. 38.

зичень, неологізмів, загальноновживаних слів, термінів-словосполучень. Система опису останніх у теорії термінографії до цього часу майже не розроблена. Терміни-словосполучення позначають єдине наукове поняття, мають стійку нерозкладну структуру, цілісне значення, їхнім ядерним компонентом є однослівні терміни, виражені здебільшого іменниками, напр.: «**камера**, біол., внутрішня порожниста частина чого-небудь», «**камера зав'язі**, окремі гнізда зав'язі, які між собою сполучаються» (СУБТ, 229). На наш погляд, терміни-словосполучення варто подавати біля опорного іменника, напр.: «**оса́док** хі́м. оса́д, -у; **о. радиоакти́вный** оса́д радіоакти́вний; **о. уплотне́нный**...»²⁰. При визначенні меж термінологічного словосполучення потрібно обов'язково враховувати елемент стійкості (усталеності), цілісність значення, стислість структури (термін-словосполучення має складатися не більше ніж з трьох-чотирьох компонентів)²¹, проте існує й інша думка. Зокрема, Є. Цисун вважає, що до словника варто вводити описові звороти (багатослівні словосполучення) на позначення недавно сформованих понять, але які не відповідають основним вимогам до терміна, автор називає їх передтермінами²².

Важливим є розроблення в словниках лексико-семантичних відношень (синонімії, полісемії, омонімії), питання еквівалентності в мові перекладу, граматичної та семантичної характеристики термінів, їх частиномовне представлення в реєстрі.

Незважаючи на те, що в сучасній теорії термінографії вироблено основні параметри лексикографічних праць, серед яких: обсяг словника, тематична й мовна орієнтація, типи словників, досі немає єдиних принципів створення й оформлення словників. На думку С. В. Гриньова, відсутність єдності у підготуванні словників виявляється в невиправданій різноманітності структури термінологічних словників, відсутності взаємозв'язку між призначенням і композицією словників, у суб'єктивності й випадковості при доборі термінів до словника, неадекватності семантичного опису термінів (особливо багатозначних) у сучасних спеціальних словниках, невідповідності змісту й організації словникової інформації призначенню словника, відсутності одноманітності в організації матеріалу всередині словникових статей, виборі ремарок та покликань, намаганні поєднати в межах одного словника кілька функцій, що спричиняє певні незручності у користуванні такими словниками. Відсутність єдиних принципів створення термінологічних словників призводить до втрати їхньої інформативності, знижує ефективність користування ними²³.

До дискусійних проблем належить і частиномовна репрезентація термінів у термінографічних працях. Найпоширенішою є думка, що всі різновиди понять представляють іменники й іменні словосполучення, які, з їхніми широкими семантичними можливостями, здатні вичерпати основний склад термінонаменувань²⁴.

Зважаючи на те, що термінологія є певною системою назв понять про предмети, процеси, властивості, тобто набір понять значно ширший, ніж семантичні

²⁰ Російсько-український словник наукової термінології : В 3 кн. — К., 1998. — Кн. 2. — С. 347 (далі — РУСНТ із зазначенням книги й сторінки).

²¹ Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології. — С. 95.

²² Цисун Е. Состав и статус специальной лексики в терминологии на примерах словарей лингвистической терминологии // Прикладная лингвистика в науке и образовании : Сб. тр. VII Междунар. науч. конф. — СПб., 2014. 10–12 апр. — С. 29.

²³ Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : Учеб. пособие. — М., 1986. — С. 7–9.

²⁴ Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. — М., 1971. — С. 44.

можливості іменника, для відображення цих понять у мові залучають й інші граматичні одиниці: дієслова, дієприкметники, прикметники, рідше прислівники²⁵. Дієслова позначають поняття дії або процесу, напр.: *іонізувати*; *випалювати*, *випалити*; *желатинувати*, *зварювати* та ін. Дієприкметники передають ознаку, що виникає внаслідок певної дії чи процесу, напр.: *жаротриивий*, *згинальний*, *легувальний*, *мігрувальний* тощо. До реєстру словників залучають прикметники, які мають самостійне значення, називаючи конкретне поняття, напр.: **«гнотобіотичний — який культивується (вищі організми) в умовах повної стерильності, вільних від симбіотичної і паразитної мікрофлори для з'ясування ролі мікрофлори в їхньому житті»** (СУБТ, 143), а також є складниками термінів-словосполучень: *адаптивна культура*, *поділ вегетативний*, *біологічний ритм* та ін. У біологічних словниках широко представлені субстантивовані прикметники, які здебільшого позначають назви родин рослинного та тваринного світу, напр.: **«в'юнбві -их, ім., мн. родина прісноводних риб ряду коропоподібних..., аналогічно: зозулеподібні, куніцеві та ін.»** (там же, 116, 208, 255).

Методика створення словника передбачає визначення страт термінів, описуваних у словниках, його предметної орієнтації (загальнонауковий, науковий, багатогалузевий та ін.), мовної орієнтації (вибір мов), призначення (перекладний, тлумачний, навчальний, інформативний, енциклопедичний тощо).

Ступінь вичерпності лексикографічної інформації про той чи інший об'єкт, явище або процес різний у словниках різних типів. Максимальний він у термінологічних словниках, яким належить велика роль у фіксації та збереженні наукової термінології, крім цього, вони є своєрідними пропагандистами внормованої термінології відповідної мови. На думку Т. Р. Кияка, «кожен словник, по суті, — істина в останній інстанції — це найсолідніша довідкова література»²⁶. Термінологічні словники репрезентують склад, семантику відповідної галузі, модель структурної організації, впливають на мовну компетенцію широких кіл фахівців, зумовлюють оновлення галузевих терміносистем²⁷.

Обсяг лексикографічної інформації про термін залежить від жанру словника. Найпоширенішим типом є перекладні словники, здебільшого двомовні (російсько-українські, на жаль, меншою мірою — українсько-російські, останнім часом усе частіше спостерігається залучення європейських мов), функція яких визначена їхнім призначенням: максимально задовольнити інтереси численних перекладачів, осіб, що вивчають інші мови; охопити максимум термінів, що функціонують у відповідних текстах. Перекладні словники є основними посібниками при передаванні науково-технічних текстів однієї мови засобами іншої мови, винятково чіткому й точному донесенні тієї чи іншої інформації до користувачів. Велика роль перекладних словників полягає й у створенні лінгвістичної бази перекладу. Вони є надійним помічником перекладачів, спеціалістів різних галузей знань у правильному написанні, вимові, семантичній і граматичній характеристиці тощо. На думку С. І. Головащука, словник може стати повноцінним знаряддям лише тоді, коли перекладач не лише вільно володіє обома мовами, а й добре обізнаний з теорією і практикою перекладу²⁸. Обсяг реєстру

²⁵ Симоненко Л. О. Тлумачно-перекладна лексикографія // Українська і слов'янська лексикографія. — К., 2012. — С. 222.

²⁶ Кияк Т., Іваницький Р. Граматичні аспекти формування багатомовних тлумачних термінологічних словників // Наук.-техн. слово. Львів, політехніка. — 1994. — № 1. — С. 61.

²⁷ Гриценко П. Ю., Симоненко Л. О. Українська термінологія і термінографія на етапі розбудови // Українська наукова термінологія : 36. матеріалів наук.-практ. конф. «Українська наукова термінологія. Стан та перспективи». — К., 2008. — С. 8.

²⁸ Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. — К., 1976. — С. 35.

перекладних словників повинен якнайповніше задовольняти інтереси численних перекладачів, осіб, які вивчають нову для них мову.

Серед двомовних перекладних словників багатством термінологічного матеріалу вирізняється поліфункціональний, академічний «Російсько-український словник наукової термінології» в 3-х книгах: «Суспільні науки» (1994), «Біологія. Хімія. медицина» (К., 1996), «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю і Космос» (К., 1998), що охоплюють понад 300 тис. термінів різних галузей знань. «Словник, — як зазначено в передмові до нього, — покликаний задовольнити потреби у перекладі українською мовою великої кількості спеціальних слів і словосполучень російської та іншомовної (переважно міжнародної) термінології»²⁹. Він зорієнтований на нормативну наукову термінологію залучених до словника мов. У Словнику вироблено чітку систему галузевих, граматичних і семантичних ремарок, які наведено після реєстрового слова, напр.: «**брикет** *с. х., хім.* брикет, -ту; **кормовій б.** *с. х.* кормовий брикет» (РУСНТ, 2, 77); «**заповідник** *биол.* заповідник, -ка; (*заповедный лес*); **заказник**, -казника» (там же, 2, 183). Граматичні ремарки використано за потреби показати належність реєстрового слова до певної граматичної категорії. Значну увагу в Словнику приділено розкриттю семантичної структури терміна з точним і вичерпним відображенням її в еквівалентах іншої мови, напр.: «**плотность** 1. *еколог.* (о населении) щільність, -ності, густота; 2. *хім.* густина, щільність; **п. газ** густина газу та ін.» (там же, 2, 389).

Серед багатогалузевих словників повнотою лексичного матеріалу (~160 тис. термінів) виділяється «Великий російсько-український політехнічний словник» за ред. О. Є. Благовещинського (К., 2002), в якому зафіксовано терміни з основних галузей науки і техніки: квантової електроніки, комп'ютерної техніки, радіоелектроніки, економіки та організації виробництва тощо. Понад 40 тис. термінів з різних галузей (електро-, радіотехніки, інформатики, математики, фізики та ін.) фіксує «Політехнічний словник російсько-український» В. С. Підлипенського і В. М. Петренка (К., 2000).

Серед виданих в Україні термінографічних праць чільне місце посідають тлумачні словники (до них відносимо галузеві словники-довідники, енциклопедичні словники й енциклопедії, уперше створювані в Україні Державні стандарти на терміни та визначення), метою яких є фіксація кодифікованих термінів певної галузі знання з наведенням їхньої дефініції, що відбиває об'єктивні процеси предметної сфери, «прихованої» в даному слові; в описові подається лише релевантна в мовному відношенні сутність реалії. Мова опису статті тлумачного словника зорієнтована на системні відношення, що існують у самій мові³⁰.

У тлумачній термінографії виділяємо два типи словників: одномовні тлумачні словники довідково-енциклопедичного типу і тлумачно-перекладні. Упродовж 90-х років ХХ — на початку ХХІ ст. опубліковано близько 200 тлумачних і тлумачно-перекладних словників з біології, геології, медицини, іхтіології, економіки, менеджменту, інформатики, хімії та інших наук. До найновіших тлумачних галузевих словників належать: «Аграрний тлумачний словник. Землеробство. Рослинництво. Сортознавство» (К., 2010), який містить найуживаніші терміни аграрного комплексу та їхні визначення; «Фінансовий словник» А. Г. Загороднього, Г. Л. Вознюка, Т. С. Смовженко, який, як зазначено в передмові до нього, містить «визначення понад 5 тис. понять зі сфери

²⁹ РУСНТ. — 1994. — Кн. 1. — С. 5.

³⁰ Киселевский А. И. Языки и метаязыки энциклопедий и толковых словарей. — Минск, 1977. — С. 20.

фінансово-кредитних відносин і грошового обігу»³¹. Крім цього, до окремих іншомовних термінів наведено коротку етимологію, напр.: «ажур (від франц. а жюр — по сьогодні; у порядку) — стан бухгалтерського обліку, коли всі записи на рахунках роблять у день здійснення господарських операцій» (ФС, 8), «бізнес (від англ. business — справа, заняття) — економічна діяльність, спрямована на отримання прибутку» (там же, 43) та ін.

Оригінальним представленням термінофонду кінознавчих понять є «Український словник-довідник екранних медіа» О. Рутковського³², в якому вперше зібрано близько 2 тис. ключових загальнотеоретичних і спеціальних кінознавчих понять та їх визначень, з наведенням до іншомовних термінів довідки про походження, напр.: «**лаванда** (англ. lavender — лаванда) чорно-біла дрібнозерниста позитивна плівка» (УСЕМ, 131); «**симпагекі** (япон. “симпа” — нова школа) — жанр сентиментально-романтичної мелодрами в японському кіно “німого періоду”» (там же, 187). Словник містить «Інтернет-лексикон», напр.: «**аплоуд** (англ. upload — вивантаження) — процес завантаження файлів на віддалений комп’ютер» (там же, 242), «**скрипт** (англ. script — сценарій) — набір команд певної мови, що їх інтегровано до коду веб-сторінки як підпрограму» (там же, 263) та «Англомовну термінологію інтернету» з її перекладом українською мовою, напр.: «**Freeze** (заморожувати) — програма-пакувальник» (там же, 274); «**lead** (вести, спонукати) — цілеспрямована діяльність користувача на сайті» (там же, 275). Крім цього, Словник містить «Фільмовий та іменний покажчик», «Список базових лексикографічних джерел».

До тлумачних словників відносимо й енциклопедії, в яких на відміну від тлумачних галузевих словників «мова опису зорієнтована лише на світ предметів, понять і відносин, що існують у цьому світі. В енциклопедичних статтях слідом за <...> вступом іде детальний опис засобами мови всіх сукупних деталей у сфері денотатів: родо-видових зв’язків, відношень та інших аспектів, пов’язаних з даним поняттям, подією чи явищем»³³.

Цікавою є думка А. І. Киселевського про доцільність створення комбінованих тлумачно-енциклопедичних словників. Автор аргументує свою позицію тим, що «в тлумачних словниках недостатньо відбито галузеву предметну основу об’єктивного світу, в енциклопедіях явно не вистачає деяких лінгвістичних характеристик вихідного знака. За ідеєю, це може бути оптимально повний словник, у якому поєднуюватимуться принципи опису лексичних значень слів з принципами характеристики наукових понять»³⁴. До таких словників можна віднести «Універсальний словник-енциклопедію»³⁵, який, як зазначено в передмові до нього, «всотав усе найкраще, що можуть запропонувати сучасні наука й культура»³⁶.

На думку Н. З. Котелової, в енциклопедіях описуються не наукові поняття, а реальності. Проблема енциклопедичного опису — не лінгвістична і не семантична, а проблема знання, насамперед наукового³⁷.

В умовах тісного співробітництва народів у всіх галузях народного господарства, науки, культури, техніки термінографічна робота спрямована на ство-

³¹ ФС. — С. 5.

³² Український словник-довідник екранних медіа. — К., 2007. — 300 с. (далі — УСЕМ).

³³ Киселевский А. И. Знач. праця. — С. 29–30.

³⁴ Там же. — С. 172.

³⁵ Універсальний словник-енциклопедія / Керівник проекту О. Коваль. — К., 1999. — 1551 с.

³⁶ Там же. — С. III.

³⁷ Котелова Н. З. Искусственный семантический язык (теоретические предпосылки) // Вопр. языкознания. — 1974. — № 5. — С. 61.

рення науково повноцінних тлумачно-перекладних словників, що роблять доступним найважливіше джерело будь-якої інформації: наукову літературу, періодику тощо, а також є посібником при поглибленому вивченні використаних у словнику мов. Видання таких словників має і науково-теоретичне значення для опису лексико-семантичних систем, залучених до словника мов, зіставного аналізу. За кількістю залучених до словника мов їх поділяють на дво-, три- і багатомовні.

За способом дефінування тлумачно-перекладні словники поділяються на два типи. Перший тип — це словники, в яких визначення подано всіма залученими до словника мовами. Прикладом таких словників є: «Архітектурні терміни. Короткий російсько-український словник» П. П. Безродного³⁸, напр.: **«верфь (гол.)** — комплекс сооружений для постройкы судов или дирижаблей — **верф (гол.)** — комплекс споруд для будівництва суден або дирижаблів» (АТ, 45), в якому в дужках зазначено походження слова; «Русско-украинский толковый словарь швейного производства»³⁹, напр.: **«истирание, я, с.** — разрушение материала вследствие трения — **стирания, я, с.** — руйнування матеріалів внаслідок тертя (СШП, 48)» та ін.

Другий тип — словники, в яких дефініцію наведено лише до реєстрових слів, іншомовні відповідники подано в дужках після реєстрового слова, напр.: **«аеропланктон, -у (рос. аэропланктон, англ. aeroplankton)** сукупність організмів, завислих у повітрі» (СУБТ, 36); «Медицинний ілюстрований словник Дорланда»⁴⁰ містить 122 тис. термінів з усіх медичних дисциплін, фармації, ветеринарії та інших галузей, дотичних до медицини. Цей словник видається впродовж століття (перше видання побачило світ 1900 року). Він є найбільшим медичним словником, що перевидається кожні 4 роки в різних країнах, збільшуючи свій обсяг за рахунок термінів нових напрямів медицини, біології, генетики тощо. У тридцятomu виданні значно збільшилася кількість кольорових ілюстрацій (понад 1100), які роблять «дохідливішими визначення, подані у словникових статтях». Крім традиційної словникової бази, видання містить понад 600 термінів із галузі нетрадиційної й альтернативної медицини⁴¹. У Словнику поряд з українським терміном наведено англійський відповідник, до деяких з них у дужках подано коротку етимологію, напр.: **«атрактант attractant (лат. attrahere** притягати, приваблювати) речовина, яка здатна приваблювати комах» (МІСД, I, 136), **«генезис genesis (грец. «створення», «покоління»),** поява чого-небудь, процес виникнення» (там же, 364).

При багатозначних термінах виділено значення, в кінці яких подано наявні синоніми: **«альвеоліт alveolitus 1.** Запалення легеневиx альвеол. 2. Запалення зубної альвеоли. Інша назва **одонтоботрит**» (там же, 42). Як заголовні (реєстрові) слова зазначено частини складних слів: **«альго — alg(o) (грец. algos біль)** частина складних слів, що означає зв'язок з болем» (там же).

До українських реєстрових слів наведено всі можливі англійські відповідники, напр.: **«гарячковий fabricant, febrifacient, febrific, febrile (лат. febrilis), foveisch. 1.** Такий, що стосується гарячки; 2. Такий, що зумовлений гарячкою. Інші назви **пірогенний і піретичний**» (там же, 344).

³⁸ Безродний П. П. Архітектурні терміни. Короткий російсько-український словник. — К., 1993. — 271 с. (далі — АТ).

³⁹ Русско-украинский толковый словарь швейного производства. — К., 1974. — 183 с. (далі — СШП).

⁴⁰ Медицинний ілюстрований словник Дорланда українсько-англійський : В 2 т. — Л., 2007 (далі — МІСД).

⁴¹ Там же. — Т. 1. — С. VIII.

У Словнику наведено багато назв лікарських рослин із зазначенням їхніх лікувальних властивостей та видів: «**бузина чорна** *Sambucus Nigra* L., містить флавоїди, квіти застосовують як потогінний, протизапальний, сечогінний засіб» (там же, 215), «**полин цитварний** *Zevant wormseed santonica*, A. cina. пустельний напівкущ, ендемік Пд. Казахстану, містить ефірну олію., застосовують як протизапальний засіб» (там же, II, 1399), «**тополя** *Doplar* 1. Будь-яке дерево роду *Populus*, препарати із кори, листя і бруньок використовуються як протизапальні та анальгезувальні засоби. 2. *Populus* рід листопадних квітучих дерев родини вербових. Бруньки містять ефірні олії та смоли, мають медичне застосування; **т. чорна** *P. nigra* у бруньках містить ефірну олію, смоли, поплін; застосовується як діуретичний, протизапальний, протиревматичний засіб» (там же, II, 816) та багато інших.

На сьогодні тлумачно-перекладні словники є найоптимальнішими, оскільки в них подано всебічну характеристику термінофонду, починаючи з наголошення до інформації про дефініцію терміна, еквіваленти залучених до словника мов.

У другій половині XX — на початку XXI ст. активізувалося видання навчальних словників, які є найдавнішим типом словників, спричинене процесом духовного відродження українського народу, розширенням суспільних функцій української мови, проникненням її в різні сфери людської діяльності, зокрема і в навчальний процес. Мова як навчальний предмет виконує дві функції: вона є об'єктом пізнання і засобом оволодіння іншими дисциплінами, що вивчаються. Викладання різнопрофільних дисциплін пов'язане зі знанням термінології, яка є вирішальним аспектом навчання та організаційним і педагогічним інструментом для отримання знання, а також дає ключові слова для оволодіння тим чи іншим предметом. Джерелом освітньої термінології є підручники і нормативні словники⁴², які О. Г. Гак, Ж. Дюбуа і К. Дюбуа відносять до дидактичного жанру. Зокрема, О. Г. Гак вважає, що витокami лексикографії є педагогічні знання: пояснення малозрозумілих слів і навчання молодого покоління мови культури, що відрізняється від розмовної мови⁴³. На думку останніх, «знання про світ, повідомлення словником, є розмірковування про суму наукових і культурних надбань...»⁴⁴.

Л. В. Щерба наголошував на тому, що навчальний словник «повинен містити всі ті основні слова, без знання яких не можна досягти швидких успіхів у вільному читанні іноземних текстів і уявити їх як елементи певної єдиної системи»⁴⁵. Залежно від переважання опису лексики, її семантизації, навчальні термінологічні словники поділяємо на перекладні й тлумачні (довідкові), останні можуть бути використані як навчальні посібники. Серед навчальних словників, виданих в Україні за часи незалежності (близько 90), за залученими до них мовами виділяємо дво- і багатомовні словники. Серед двомовних галузевих словників переважають російсько-українські, українсько-іншомовні, зокрема «Французько-український навчальний словник з хімії» В. П. Мотрука (Ужгород, 2000). До тримовних навчальних словників залучено здебільшого англійську мову, напр.: «Навчальний термінологічний російсько-українсько-англійський словник : Комп'ютерні науки» В. С. Ходакова і В. Є. Костіна (Херсон, 2000), «Україн-

⁴² Симоненко Л. О. Галузеві словники у формуванні культури фахової мови // *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Філол. науки.* — Кам'янець-Подільський, 2013. — Вип. 32. — С. 359.

⁴³ Гак В. Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии : Учеб. и общ. лексикография в ист. аспекте // *Актуальные проблемы учебной лексикографии.* — М., 1977. — С. 15.

⁴⁴ Дюбуа Ж., Дюбуа К. Педагогическая речь словаря // Там же. — С. 38.

⁴⁵ Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. — Ленинград, 1959. — Т. 1. — С. 77.

сько-російсько-англійський навчальний словник для студентів-металургів», укладений П. Х. Огурцовим (Дніпродзержинськ, 1994) та ін. Перекладні словники, за висловом Л. А. Булаховського, є «необхідним інструментом насамперед оволодіння мовами як засобом контакту між народами й удосконалення культури свого слова на рідному ґрунті»⁴⁶.

Багатомовні словники крім української й російської мов містять європейські мови, як, наприклад, «Тлумачно-термінологічний словник з ринкової термінології: Українсько-російсько-англо-німецько-французько-іспанський : Словник-довідник. Для студентів усіх спеціальностей, викладачів», укладений П. Х. Кучерявенком та ін. (Харків, 1994). Варто зазначити, що більшість навчальних галузевих словників видано для студентів, зовсім незначна кількість — для учнів загальноосвітніх шкіл, з останніх заслуговують на увагу «Шкільний словник з українознавства» О. І. Потапенка й В. І. Кузьменка (К., 1995), укладений відповідно до шкільної програми з українознавства. У ньому помітне місце посідають статті про походження та розвиток української мови, історію книги, історію України тощо, також засвідчено термінологію основних галузей сільського господарства, художнього промислу, рослинного і тваринного світу та ін.

Пристаючи до вивчення нових предметів (хімії, фізики, біології тощо), учнів необхідно ознайомити з основною (ядерною) термінологією предмета, що сприятиме швидшому його розумінню. Термінологічні навчальні тлумачні й перекладні словники є не лише довідковими посібниками для опанування студентами відповідного фаху, а й важливим складником навчальної роботи на заняттях, факультативах тощо. Через терміни майбутні фахівці пізнають не лише наукове поняття й логіку наукового мислення, а й логіку самої науки. У навчальних словниках варто якнайповніше подавати граматичну, семантичну характеристики термінів, правописні норми, наголошення.

Крім спеціальних (галузевих) словників, терміни є об'єктом лексикографування в загальномовних словниках, адже, як відомо, словниковий склад мови активно поповнюється саме за рахунок термінологічної лексики. За підрахунками вітчизняних і зарубіжних учених, понад 90 відсотків слів, що нині з'являються в сучасних європейських мовах, належить до спеціальної (термінологічної) лексики. Збільшення кількості термінів істотно випереджає зростання загальноживаних слів⁴⁷. Цілком природно, що вибрати з цієї кількості важливий для користувача термін непросто. У науковій літературі наявні різні підходи до методики внесення до реєстру загальномовних словників термінів і номенклатурних слів. Л. С. Паламарчук наголошував на тому, що «включення до реєстру словника того чи іншого терміна пов'язане передусім з його загальноприйнятістю і поширенням у лексичній системі мови»⁴⁸.

Залучення термінологічної лексики до загальномовного словника С. І. Ожегов пов'язував насамперед з виходом цих одиниць за межі спеціального чи фахового використання і входження їх у лексичну систему загальнолітературної мови⁴⁹, С. І. Головащук — з урахуванням місця терміна в загальноживаній мові

⁴⁶ Булаховський Л. А. Значення мовознавства. — К., 1962. — С. 8.

⁴⁷ Рычкова Л. В. Многоязычные базы данных в терминологии и терминографии // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения. — Иваново, 2007. — С. 154.

⁴⁸ Паламарчук Л. С. Терминологическая лексика в общезыковом филологическом словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. — М., 1976. — С. 253.

⁴⁹ Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопросы языкознания. — 1952. — № 2. — С. 85.

(він вважав, що великий загальномовний словник має відбивати термінологічну й професійну лексику з огляду на її суспільну роль і значення як засобу спілкування⁵⁰). Єдиного погляду науковців немає і щодо введення професіоналізмів до реєстру словника, які, потрапивши з вузькоспеціальної сфери в мову масової комунікації, стали поширеними в загальноповживаній мові. Відмінність між терміном і професіоналізмом О. В. Калінін убачає в тому, що «термін — це офіційне, прийняте й узаконене в певній науці, галузі промисловості, техніці тощо позначення якогось поняття, а професіоналізм — напівофіційне слово, поширене (здебільшого в усному мовленні) серед людей якої-небудь професії, спеціальності, але й не є офіційним науковим позначенням поняття»⁵¹. Узагальнивши погляди дослідників на проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасних загальномовних словників, виділяємо такі основні критерії введення термінів до загальномовних словників: суспільна роль термінів, загальноприйнятність у лексичній системі мови, їхня комунікативна значущість⁵², ураховуючи, що між названими категоріями лексики відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками, використання спільних словотвірних моделей тощо. Про збереження зв'язку між терміном і загальноповживаним словом свідчить і те, що значна частина термінів є продуктом деривації в межах готового мовного матеріалу. Проблема введення термінів до загальномовного словника впливає з його завдань: дати опис лексичного арсеналу, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства.

Особливої уваги потребують введення до реєстру термінів, які перебувають на протилежних полюсах терміносистем: неологізми, терміни, що втратили свою актуальність, а також критичний підхід до термінологічних надбань 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Неологізми в словнику потрібні для унаочнення сучасних змін у мові, пов'язаних зі змінами в структурі суспільства, у матеріальній та духовній його культурі⁵³. Оновлення наукової термінології об'єктивно відтворює багатоступеневий процес пізнання. Сучасний загальномовний словник поповнився значною кількістю терміносистем: суспільно-політичної (*державотворення, менталітет*), юридичної (*лізинг, легітимність*), технічної (*банкомат, картридж*), економічної (*бартер, демпінг, макромеджмент*), медичної (*кріотерапія*), фінансової (*маржа, ревальвація*), спортивної (*дербі, легіонер*) тощо.

У науковій літературі терміни репрезентують інформацію про наукові поняття галузі. Переходячи до загальномовного вжитку, вони передають найзагальніші елементи знання про основні об'єкти, явища, процеси тощо окремих сфер діяльності. Терміни вводять до реєстру загальномовного словника слова, освоєні літературною мовою, майже кожне слово загальної мови потенційно й реально може бути терміном у певній терміносистемі, наприклад: «*в'язка*, -и, ж. Зв'язані мотузкою, або нав'язані на неї однорідні предмети. 2. *матем.* Сім'я ліній або поверхонь, яка лінійно залежить від двох параметрів. 3. *муз.* Горизонтальна риска (ребро), що зв'язує кілька восьмих нот» (УТС, 199).

Важливим елементом загальномовного словника є тлумачення, які мають повно, стисло, але чітко розкривати значення слова і його відтінки засобами загальноповживаної літературної мови, уникаючи вузьковживаної спеціальної лексики. Мова опису статті тлумачних словників зорієнтована насамперед на системні внутрішні відношення, що існують у самій мові, напр.: «*люк*, а, ч. 1. Отвір

⁵⁰ Головацук С. І. Знач. праця.— С. 51.

⁵¹ Калінін А. В. Лексика русского языка.— М., 1971.— С. 141.

⁵² Симоненко Л. О. Термін у загальномовних словниках.— С. 220.

⁵³ Щерба Л. В. Знач. праця.— С. 75.

для проникнення вниз, усередину чого-небудь. Заслінка, дверцята, що прикривають такий отвір. 2. *мор.* Отвір, що замінює собою вікно. 3. *спец.* Отвір для за-сипання чого-небудь або виймання з середини чогось. 4. *гірн.* Нижня частина шахти, гірничих виробок із різними пристроями для регулювання подавання руди, вугілля до транспорту. 5. *військ.* Отвір у борті судна, броні танка, який герметично закривається» (УТС, 599).

Багатомовного термінологічного ринку, який супроводжує не лише мовні, а й глобальні тенденції, що породжують обсяг спеціальної інформації, навіть найбільші словники забезпечити не можуть, тому їхніми аналогами слугують банки даних і зібрання фахових текстів певних сфер знання.

Паперові словники все частіше замінюються електронними, як, наприклад, «Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник зі зварювання» (К., 2013), створений колективом Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона та Українським мовно-інформаційним фондом НАН України.

Лексикографічне опрацювання конкретних терміносистем є надійним засобом профільного об'єднання термінів у кінцеву на даному етапі її розвитку мікросистему. Лексикографічна праця моделює мовну свідомість мовців, усуває розбіжності між індивідуальним знанням людини і знанням усього мовного колективу, тому лексикограф є носієм колективного досвіду, а словник — однією з форм зберігання й систематизації відомостей про світ, банком спільних знань носіїв мови. Словники, на думку С. Г. Бережана, — «це основні і єдині лінгвістичні праці, що відображають онтологічний статус мови»⁵⁴, які розглядають у двох аспектах: як складник науки про мову і як елемент довідкової літератури, оскільки в них — нагромаджений людством досвід, знання про навколишній світ. «Лексикографія — це фундамент, на якому розвивається і наука, й література, і культура»⁵⁵.

Сучасна наука прагне втілити в словниковій формі всі аспекти отриманих знань; словники не лише фіксують сукупність певної інформації, а й служать надійним інструментом наукового освоєння дійсності. На сьогодні практично у всіх європейських країнах існує багато комп'ютерних словникових проєктів, більшість з яких є лише електронними варіантами традиційних словникових праць.

Перший «крок за горизонт» традиційної лексикографії було зроблено в проєкті Українського мовно-інформаційного фонду НАН України (УМІФ) «Інтегрована лексикографічна система (далі — ЛІС) “Словники України” (2001–2010 рр.)», у якій інтегровано п'ять лексикографічних функцій: автоматичну побудову повної словозмінної парадигми на реєстрі понад 257 тис. українських мовних одиниць, автоматичну побудову фонематичної транскрипції для кожного елемента словозмінної парадигми, синонімію, антонімію та фразеологію.

Важливо відзначити принципові відмінності електронних словників від паперових. По-перше, електронні словники за своєю природою є відкритими в розумінні загального визначення поняття «відкрита система» і, як такі, дають широкі можливості розвитку, зміни, модифікації в багатьох лінгвістичних та системотехнічних аспектах. По-друге, чимало лексикографічних елементів цифрових словників є інтерактивними, що значно збільшує діапазон їхньої інформативності та аналітичності.

⁵⁴ Бережан С. Г. Зазнач. праця. — С. 12.

⁵⁵ Гнатюк І. С. Сучасний стан і перспективи українського академічного словникарства // Українське мовознавство. — К., 2003. — Вип. 38. — С. 53.

Слід також зазначити, що теоретичною базою ІЛС «Словники України» стала створена в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України теорія лексикографічних систем, яка дозволила подавати в єдиному концептуальному ключі будь-які лексикографічні об'єкти та їх комплекси, уможливила побудову і практичну реалізацію принципово нових класифікаційних і таксономічних схем. Уведення в цій теорії понять інтегрованої і віртуальної лексикографічних систем дозволило сформулювати уніфікований поняттєвий апарат і системотехнічні інструменти для лексикографічного опису будь-яких мовних феноменів та їхнього втілення в сучасному інформаційно-мережевому середовищі. Першим фундаментальним об'єктом у цьому ряді постала Віртуальна лексикографічна лабораторія «Словник української мови», лінгвістичні і системотехнічні принципи якої докладно описано в колективній монографії «Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії»⁵⁶.

Утіленням зазначених підходів у галузі термінології виявилось створення та впровадження з ініціативи академіка Б. Є. Патона Віртуальної термінографічної лабораторії (ВТЛ) «Зварювання». Із її використанням було створено три електронні термінологічні словники: «Українсько-російський, російсько-український словник зі зварювання», «Українсько-російсько-англійський словник зі зварювання» та «Термінологічний українсько-російсько-англійський словник-довідник зі зварювання (тлумачний)» (зберігаються на CD-ROM в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України).

Наразі метод віртуальних лексикографічних систем в аспекті його термінографічного застосування набув значного розвитку та узагальнення, що зараз реалізується в сформульованій В. А. Широковим концепції побудови Національної системи лінгвістичних ресурсів України, одним з основних підрозділів якої стане універсальна термінографічна система. Її формування ґрунтується на інтеграції трьох інформаційно-лінгвістичних платформ, а саме: лінгвістичного корпусу, концептографічної та лексикографічної систем.

Видання лексикографічних праць у новій інформаційній парадигмі створення цифрових лексикографічних систем завжди залишатиметься нагальною потребою освіти, науки, культури, адже кожний словник показує динаміку розвитку української мови, її зв'язок з іншими мовами світу та забезпечує необхідну для кожної мови кодифікацію лексичних засобів усіх категорій⁵⁷.

L. O. SYMONENKO

THE TERM AS THE SUBJECT OF LEXICOGRAPHY

The article is devoted to the specific of compiling terms into the dictionaries of different types and functions, place of terms in lexical system of language and its inter connection with common vocabulary. The theoretical aspects of lexicography (description of source base, working on the register of the future dictionary, its structure, subject orientation, functions, etc.) are analyzed.

Key words: term, terminology, lexicography, common vocabulary, source base, subject orientation.

⁵⁶ Широков В. А., Білоноженко В. М. та ін. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії / Відп. ред. В. А. Широков. — К., 2010. — 295 с.

⁵⁷ Широков В. А., Симоненко Л. О. Досягнення й розвиток українського термінознавства від 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. // Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики. — Чернівці, 2014. — № 2. — С. 248.

МОВНА СВІДОМІСТЬ У СИНХРОНІІ ТА ДІАХРОНІІ

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної лінгвістики — мовній свідомості. З'ясовано теоретичні питання усталення поняття «мовна свідомість» у науковому обігу, звернено увагу на еволюцію, етапи становлення мовної свідомості в зв'язку з розвитком суспільства. Розглянуто національномовний, суспільний, етноцентричний, комунікативний різновиди мовної свідомості в діахронному аспекті. Ключовим поняттям у різних дефініціях мовної свідомості є рефлексія (ставлення суб'єкта до об'єкта: суб'єкт входить у картину світу як спостерігач, який фіксує просторові, тимчасові та інші характеристики об'єкта і дає їм суб'єктивну оцінку). Диференційовано поняття мовної свідомості, мовної картини світу, мислення.

Ключові слова: мовна свідомість, національномовна свідомість, суспільна свідомість, комунікативна свідомість, мовна картина світу, історія літературної мови.

Поняття мовної свідомості ввійшло в лінгвістичний обіг у 60-і роки ХХ ст. у зв'язку з поглибленням проблеми внутрішньої форми слова, вивченням мовної картини світу на матеріалі усної народної творчості.

У мовознавстві утвердилася думка, що мовна свідомість — це «один з видів свідомості, що є механізмом управління мовною діяльністю, який формує, зберігає та перетворює мовні знаки, правила їх поєднання і вживання, а також ставлення людини до мови та її елементів; у ширшому розумінні — сукупність образів свідомості, матеріалізованих мовними знаками»¹. Цим терміном дослідники називають, як правило, вербалізовані лексичними засобами національної мови результати ментальної діяльності. У ширшому розумінні мовна свідомість охоплює психічні механізми, що забезпечують процес мовної діяльності людини². Є. Ф. Тарасов вважає, що мовна свідомість — це матеріалізований у слові зміст свідомості взагалі³. У такому випадку мовну свідомість можна кваліфікувати як можливість вербалізації результатів актів сприйняття і засвоєння інформації.

Т. В. Ушакова не обмежує мовну свідомість лексиконом (сукупністю номінативних одиниць) і вважає, що в мові може бути позначений будь-який феномен, який не має спеціальної однослівної або ідіоматичної номінації⁴. Як зазначає І. М. Горелов, будь-який зміст свідомості може бути вербалізованим⁵.

---

¹ Гнатюк Л. П. Мовна свідомість // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — 3-є вид. — К., 2007. — С. 378.

² Ушакова Т. В. Понятие языкового сознания и структура речемыслительной деятельности // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты : Сб. науч. тр. / Под ред. Н. В. Уфимцевой. — М. : Барнаул. — С. 6–17.

³ Тарасов Е. Ф. Язык как средство трансляции культуры. — М., 2000. — С. 45–53.

⁴ Ушакова Т. В. Зазнач. праця. — С. 19.

⁵ Горелов І. М. Невербальні компоненти комунікації. — М., 2007. — С. 59.

Німецький лінгвіст Г. Ейгер виділив такі функції мовної свідомості: відображувальну, яка створює мовну картину світу і передається в мовних значеннях, мовних формах і типах зв'язку між словами; оцінну (з урахуванням різних типів оцінки); орієнтувально-селективну, що забезпечує орієнтування в ситуації з метою вибору мовних засобів; інтерпретаційну, яка реалізується в двох аспектах: внутрішньомовному і міжмовному; регулятивно-керівну, що виступає у вигляді механізмів зворотного зв'язку (здійснює контроль за мовними операціями і забезпечує оцінку висловлення з погляду відповідності чинним нормам)⁶. Одиницями мовної свідомості дослідник називає прецедентні феномени та національні стереотипи, кліше, штампи тощо.

Індивідуальна мовна свідомість спирається на суспільну, є частковим її виявом, оскільки індивідууми обмежені в своєму мовному досвіді й не можуть охопити всіх форм та виявів мови⁷. Як стверджує П. О. Селігей, «мовна свідомість обіймає чотири основні блоки елементів — мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови»⁸. Особистість здебільшого усвідомлює лише невелику частину своєї мовної поведінки, виявляючи при цьому нульовий, початковий і середній рівні мовної свідомості⁹.

Мовну свідомість у діахронному аспекті мовної діяльності можна розглядати як предмет історії літературної мови, адже вона не передбачає звернення до психічних механізмів її забезпечення (механізми — це не елементи свідомості). Одиниці мовної свідомості не збігаються з мовними одиницями. Одиницями свідомості є концепти, які передаються в мові різними способами: словом, словосполученням, висловленням, між якими часто неможливо визначити межу і диференціювати за рівневими ознаками. Мовна свідомість має структуру асоціативно-вербального тезауруса: слів, морфемних елементів слів і утворених на їх основі граматичних і логічних категорій, граматичних і текстотвірних форм, функціонування інтенційно-мотивувального механізму. Розрізняємо два види вербальних виявів мовної свідомості, пов'язаних з а) формуванням сталого механізму функціональних структур асоціативно-вербальних тезаурусів, виробленого ядра мереж, слів, граматичних і логічних категорій; б) динамічними, насамперед оцінними, процесами у вербальних мережах, словесних структурах, інтенційних виявах.

Мовна свідомість у доетнічний період була підсвідомим утіленням світобачення певної групи людей у словесній формі. У часи народження етносу можна говорити про формування народної мовної свідомості (лінгвокультурної свідомості) або специфічного національного мовомислення, джерелом вивчення якого є фольклор. Мовна народна свідомість — вияв народного світосприйняття в мовній формі, у мовних стереотипах, з яких будуються тексти різних жанрів. Факти лінгвокультурної свідомості зумовлені ціннісними орієнтаціями культури народу. Н. В. Уфимцева звертає увагу насамперед на лексикалізований, тобто позначений одиницею лексики, зміст свідомості і вивчає мовну свідомість на матеріалі лексичних асоціацій¹⁰. Розроблені нею принципи аналізу дозволяють

⁶ Ейгер Г. В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания. — Х., 1990. — С. 38–45.

⁷ Там же. — С. 48.

⁸ Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. — К., 2012. — С. 15–18.

⁹ Там же. — С. 38–40.

¹⁰ Уфимцева. Н. В. Взаимодействие культур и языков: теория и методология // Встречи этнических культур в зеркале языка : Сб. науч. тр. — М., 2002. — С. 45.

моделювати актуальний стан мовної свідомості етносу і на основі цих даних відновлювати попередній стан мовної свідомості.

Лексикоцентричний підхід реалізує А. Вежицька, яка розглядає національну культуру й етнокультурну специфіку свідомості крізь призму ключових слів; вони називають деякі концепти і семантичні примітиви¹¹. Загальноприйнятою є думка про етноцентризми свідомості як наслідок взаємодії національної мови та культури, взаємозумовленості мови і мислення¹². І. В. Привалова в теоретико-експериментальному дослідженні етнокультурної маркованості мовної свідомості доводить: «Культурузумовлена свідомість інтегрує знання про культурні предмети, а також правила і норми комунікативної поведінки. Національномовна свідомість — це поєднання когнітивно-емотивних та аксіологічних структур, національна маркованість яких забезпечує їхню варіативність від однієї культури до іншої»¹³.

Національномовну свідомість ототожнюють з мовною свідомістю як моделлю мовної свідомості певного мовного колективу, що зумовлена національною культурою. Національна мова виступає і як засіб трансляції культури, і як спосіб вербального втілення культурної традиції, оскільки «мова — це продукт культури, мова — це структурний елемент культури, мова — це умова культури. Фундаментальний зміст її в тому, що мова концентрує і втілює в єдності всі основи людського життя»¹⁴. Національномовна свідомість — багатовимірне поняття, що відображає відмінності субкультур і варіантів національної мови, це полілог, у якому можна виявити «множинність підходів, позицій, оцінок, що створює основу для обміну різною інформацією і служить запорукою, за М. М. Бахтіним, можливості розвитку, створення нового змісту»¹⁵. Етномовна свідомість відповідно інтегрує різні аксіологічні системи, представлені в традиційній, масовій та елітарній субкультурах¹⁶.

На основі національномовної свідомості у період державотворення формується суспільна мовна свідомість, джерелом вивчення якої є публіцистичний стиль, який, з одного боку, відбиває динаміку цінностей суспільства, є синхронним виразником мовної свідомості певних колективів, ідеологічних течій, а з другого, — дієвим інструментом впливу на мовну суспільну свідомість. Суспільна мовна свідомість динамічна, вона утримує зв'язок з лінгвокультурною свідомістю, але на ній постійно позначаються мовна політика держави, ідеологія, ціннісні орієнтири позамовного світу. Суспільна мовна свідомість неоднорідна, вона, як правило, об'єднує різноманітні колективні мовні свідомості, представлені у певний період історичного розвитку більшою чи меншою мірою. Суспільний, колективний та особистісний тезауруси мовної свідомості в історії літературної мови, що містили регулярні семантичні зв'язки між словами і поняттями, за посередництва яких фіксувалася мовна картина світу, тобто значна частина мовної свідомості, як показує історія публіцистичного стилю, були бли-

¹¹ Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words : English, Russian, Polish, German, and Japanese.— New York, 1997.— P. 234.

¹² Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность.— М., 1975.— С. 65–72; Wierzbicka A. Op. cit.— P. 325.

¹³ Привалова И. В. Языковое сознание: этнокультурная маркированность : Теоретико-эксперимент. исслед.— М., 2005.— С. 243.

¹⁴ Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация.— М., 1989.— С. 47.

¹⁵ Уфимцева Н. В. Знач. праця.— С. 56.

¹⁶ Толстой Н. И. Язык и народная культура : Очерки по слав. мифологии и этнолингвистике.— М., 1995.— С. 59.

зкими, за винятком так званого перехідного переломного ідеологічного періоду — 30-х років ХХ ст.

У часи активізації національно-визвольних рухів — і в умовах бездержавності, і в умовах державотворення (початок — кінець ХХ ст.) — формується етноцентрична суспільна мовна свідомість, найважливішою ознакою якої є усвідомлення рідної мови як символу національної ідентичності. Виявом етноцентричної мовної свідомості, її одиницями виступають оцінні структури з ядерним поняттям «рідна мова», що стає одним з центральних об'єктів суспільної думки, зокрема публіцистичних текстів відповідних історичних періодів.

Упродовж історії літературної мови на формування суспільної свідомості більшою або меншою мірою впливали мовні особистості: письменники, культурні та громадські діячі, учені та ін. Джерелами вивчення мовної свідомості конкретних особистостей, які й репрезентують національну, суспільну свідомість відповідної історичної доби, і подають власну рефлексію у слові, є епістолярій, художні твори, наукові праці. «Особливості мовної свідомості суспільства, певного колективу, окремої особистості, — зазначає Л. П. Гнатюк, — на певному часовому проміжку зумовлюють різні чинники — і власне мовні, і позамовні (політичні, соціальні, культурні тощо)»¹⁷. Вияв мовної свідомості та її етнокультурної специфіки залежить від потенційної можливості самої мовної особистості (суб'єкта), яка обробляє сприйняту інформацію і висловлює накопичені знання засобами національної мови. Не випадково і народна, і суспільна свідомість, і мовна свідомість особистості безпосередньо стосуються сфери культури, оскільки будь-яка позиція члена соціуму (представника етносу) культурно зумовлена.

Ю. М. Караулов запропонував модель мовної особистості, що об'єднує лексикон, семантикон і прагматикон. Семантикон мовної особистості відображає індивідуальне осмислення позамовного світу, що активується одиницями лексикону національної мови. Мовна свідомість охоплює семантикон у його відношенні щодо лексикону — взаємозв'язок лексичних одиниць, зумовлений особистим когнітивним і комунікативним досвідом. Збіги в когнітивному та комунікативному досвіді членів мовного колективу, що визначають схожість семантикону, зумовлюють можливість реконструкції мовної свідомості етносу, який використовує національну мову¹⁸.

Для особистості слово — це своєрідний орієнтир, за допомогою якого на різних рівнях усвідомлення актуалізується лише певна частина її попереднього (вербального і невербального) досвіду. Цей ракурс може варіюватися, змінюючи оцінну виразність висвітлення множинних об'єктів, властивостей, ознак, зв'язків, відносин, переживань, фактично — найрізноманітніших багатоступеневих, пов'язаних зі словом знань¹⁹.

Мовна свідомість особистості містить неусвідомлене й усвідомлене. І у виборі мовних засобів, і в процесах розуміння тексту беруть участь як несвідомі механізми, так і усвідомлені дії. Межа між усвідомленим і неусвідомленим індивідуальна й ситуативно зумовлена. Історія літературної мови — це насамперед історія мовних особистостей, які створили літературну традицію — міцне підґрунтя для становлення літературного зразка, а в 40–80-і роки ХХ ст. були за-

¹⁷ Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. — К., 2010. — С. 6.

¹⁸ Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М., 2002. — С. 23.

¹⁹ Залевская А. А. Языковое сознание: вопросы теории // Вопр. психолінгвістики. — 2003. — № 1. — С. 15–16.

порукою розвитку мови і збереження національномовної свідомості взагалі. Наприкінці ХХ ст. функцію формування суспільної мовної свідомості перебирають на себе ЗМІ.

Формування мовної свідомості відбувається в процесі засвоєння мови і вдосконалюється все життя, зокрема розширюються й поглиблюються знання індивіда про правила й норми мови, про функціонування нових слів і значень, розвиваються навички комунікації в різних сферах, засвоюються інші мови. «Освіченому суспільству притаманна комунікативна свідомість — сукупність комунікативних знань і комунікативних механізмів, що забезпечують увесь комплекс комунікативної діяльності людини. Це комунікативні настанови свідомості, сукупність ментальних комунікативних категорій, а також набір закріплених у суспільстві норм і правил комунікації»²⁰.

Лінгвісти, вивчаючи мовну свідомість, пропонують урахувати особливості мовної поведінки індивіда, що залежать від комунікативної ситуації, мовного й культурного статусу, соціального стану, статі, віку, психологічного типу, світогляду, особливостей біографії та інших константних і змінних параметрів мовця²¹.

Про залежність мовної свідомості від мовнорозумових актів твердить і Ю. В. Рождественський, наголошуючи, що «останні розвивають значення слів і форм, дають нові поєднання слів у висловленнях і таким чином допомагають усвідомленню людиною своєї мови»²². Дослідник вважає мовну свідомість одним зі складників мовного мислення поряд з мовними навичками і отожднює її зі знанням мови. Автор приписує мовній свідомості здатність розділяти норму і відхилення від неї, розрізняти мовні стилі, вивчати історію слів і висловлень, відзначає неоднорідність мовної свідомості на рівні літературної мови, коли різними виявляються колективно-нормативний, індивідуально-творчий і теоретико-філологічний мовні суб'єкти. С. Я. Єрмоленко, розглядаючи мовну свідомість у парадигмі сучасної лінгвостилістики, наголошує, що «мовна свідомість — це своєрідна рефлексія над мовою, різновидами, формами, варіантами її існування, власне, над літературною нормою»²³.

А. Н. Ростова, акцентуючи на усвідомленні структури мови, норм і правил уживання, особливостей функціонування мови будь-яким її носієм, називає метамовною свідомістю «галузь раціонально-логічного, рефлексів мовної свідомості, спрямованих на відображення мови-об'єкта як елемента реального світу». Мову в такому випадку можна розглядати як закріплену в мовній свідомості потенційну систему знань мовних засобів і способів їх реалізації в умовах процесу мовномисленнєвої діяльності, а норму — як зразкову модель уживання одиниць мови в конкретній ситуації спілкування. Мова забезпечує матеріальне втілення всіх можливостей мовної системи в процесі комунікації, зокрема в узусному вживанні, а мовна свідомість утримує ще й узагальнені, але неусвідомлені правила застосування мовного матеріалу²⁴.

²⁰ Стернин И. А. Коммуникативное и когнитивное сознание // С любовью к языку : Сб. науч. тр., посвящ. Е. С. Кубряковой. — М. ; Воронеж, 2002. — С. 42–43.

²¹ Никитина Е. С. Устная народная культура и языковое сознание. — М., 1993. — С. 86–87.

²² Рождественский Ю. В. Курс лекций по языкознанию. — М., 2002. — С. 99.

²³ Єрмоленко С. Я., Вокальчук Г. М. та ін. Територія мови Тараса Шевченка. — К., 2016. — С. 85.

²⁴ Див.: Овчинникова И. Г. Что скрывается за термином «языковое сознание»? — <http://philologicalstudies.org/dokumenty/2008/vol1/1/8.pdf>; Фомина Ю. С. Языковое сознание как механизм управления речемыслительной деятельностью и форма отображения совокупности лингвистических знаний индивида об окружающем мире. — <http://www.lib.csu.ru/vch/226/031.pdf>.

Комунікативна мовна свідомість у різні періоди історії української літературної мови була неоднаковою. На початку ХХ ст. комунікативну свідомість зумовлювала етноцентрична суспільна свідомість, що виявлялося у формуванні єдиного літературного зразка, який в умовах бездержавності утверджував визначальні, відмінні від інших східнослов'янських мов (насамперед російської мови) особливості й виборював право на повноцінне функціонування української мови в усіх суспільних сферах. На цьому етапі для комунікативної свідомості важливими були настанови й орієнтири мовної свідомості освіченої частини суспільства, а саме письменників, авторів граматик і словників та ін. У 40–80-і роки ХХ ст. мовна політика СРСР була спрямована на зміни ціннісних орієнтирів, на стирання диференційних ознак української та російської мов і формування комунікативної свідомості суспільства без усвідомлення національної ідентичності. У кінці ХХ ст. комунікативна свідомість значної частини суспільства перебуває під впливом ідей повернення минулого, глобалізаційних процесів сучасності і в умовах державності поступово переходить на вищий рівень розвитку. Поняття норми літературної мови в різні періоди різне. З позицій комунікативної свідомості мовців кінця ХХ ст. неможливо об'єктивно оцінити кодифікаційні процеси й мовну свідомість суспільства початку ХХ ст., адже розуміння мовної норми тоді й тепер неоднакове.

Лінгвісти часто ототожнюють мовну свідомість з мовною картиною світу, стратегією і тактикою мовної поведінки і зазначають, що вона реалізується в мовній поведінці й визначається комунікативною ситуацією, мовним, культурним та соціальним статусом особистості²⁵. Проте, як зазначає С. П. Бирик, «поняття мовної свідомості вимагає узгодження з “мовною картиною світу”, зі “стратегією і тактикою мовної поведінки”»²⁶, оскільки мовна свідомість реалізується, з одного боку, в мовній поведінці, визначеній комунікативною ситуацією з її лінгвальним наповненням та репрезентантністю екстралінгвальних параметрів мовця, а з другого, — відображає зв'язок з інтелектуалізованою (пристосованою до певного етапу функціонування мови, узагальненою, придатною до дидактичної мети), абстрактною моделлю структурування соціокультурних типів мови, представлених певним тезаурусом²⁷. З іншого боку, вона зумовлена здатністю мовця порівнювати засвоєні ним мовні коди (пор. поняття «метамовна свідомість» Б. М. Ажнюка²⁸), «мовна діяльність» узагалі.

Диференціації потребують поняття мовної свідомості, мовної картини світу й мислення. Картина світу є одним з компонентів свідомості. Це цілісне й системне відображення реальності є основою орієнтування і планування поведінки, у тому числі й комунікативної. Картина світу неоднорідна. Загальноприйнятим є розмежування вербальної (мовної) і невербальної картин світу залежно від способу кодування. За способом перероблення необхідної для формування картини світу інформації розрізняють наївну і наукову картини світу. Наукова картина світу — це фрагмент текстової картини світу, оскільки формується в результаті сприйняття і перероблення інформації, яка міститься в текстах, що функціонують у певній соціальній сфері²⁹. Наукова картина світу, як правило,

²⁵ Никитина С. Е. Знач. праця.— С. 8.

²⁶ Бирик С. П. Усна літературна мова в українській культурі повсякдення.— Ніжин, 2013.— С. 20.

²⁷ Там же.

²⁸ Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна.— К., 1999.— С. 54.

²⁹ Касевич В. Б. Язык, этнос и самосознание // Язык и речевая деятельность.— СПб., 2000.— Т. 2.— С. 69–79.

належить до вузької соціальної сфери, спрямована на вирішення специфічних завдань і прагне до нівелювання етнокультурних відмінностей. Очевидно, мовна картина світу — це, з одного боку, результат функціонування мовної свідомості, закріплений у лексиконі та граматиці національної мови, з другого боку, — основа для орієнтування в комунікативній ситуації для породження і сприйняття мови.

Мислення і свідомість, як відомо, — це також не тотожні поняття. Мислення є однією з найвищих психічних функцій, що забезпечує здатність переробляти інформацію з метою вирішення різноманітних завдань, так або інакше пов'язаних з визначенням певних питань і пошуків відповідей на них для реалізації простої або складної діяльності. Мислення — необхідна умова становлення свідомості. Л. С. Виготський розглядає мислення і мову як цілісний результат соціально зумовленої діяльності³⁰.

Слово є знаряддям психічної діяльності — мислення. Мова, поряд з увагою, пам'яттю і мисленням, на думку Л. Веккера, стає психічним процесом, що пронизує всі сфери індивіда: інтелектуальну (когнітивну), вольову та емоційну³¹.

Ключовим поняттям у різних дефініціях мовної свідомості є рефлексія (ставлення суб'єкта до об'єкта: суб'єкт входить у картину світу як спостерігач, який фіксує просторові, тимчасові та інші характеристики об'єкта і дає їм суб'єктивну оцінку). Дослідників мовної свідомості цікавлять «глибоко засвоєні суб'єктом соціальні норми» і «вияви інтуїції»³². У такому випадку рефлексію вважають поглядом, позицією спостерігача, що закріплена в системі номінацій, насамперед у лексиконі. Мовну свідомість ототожнюють з наївною (або буденною) свідомістю, що оперує наївною картиною світу. На думку О. О. Залевської, психофізіологічна мовна організація індивіда — це четвертий аспект мовних явищ³³.

В основі динаміки мови лежать вимоги адекватного відображення об'єктивної реальності й людської діяльності (наприклад, необхідність конкретизації дії або найменування нових об'єктів), а ось форма їх відображення в мові є результатом інтелектуальної творчої діяльності певного мовного колективу, який відібрав саме її відповідно до семантико-структурних особливостей своєї мови, що раніше мало назву «внутрішня форма».

Простір для мовної творчості відкривається там, де йдеться про способи та форми відображення вищих сутностей, сукупність яких є конкретною індивідуальністю кожної мови. Отже, у творчому моделюванні морфолого-синтаксичних схем вираження будь-якої сутності мовна свідомість носіїв керується як вимогами об'єктивної реальності (наприклад, використовуючи нові словотвірні моделі), так і індивідуальним мовним чуттям³⁴. Крім цього, на певному етапі мовного розвитку до цього процесу можуть додаватися і віяння швидкоплинної стилістичної моди, які детермінують вибір тієї чи тієї форми, що свідчить про високий ступінь розвиненості мови, уже здатної надати своїм носіям свободу вибору. С. Я. Єрмоленко зазначає, що «оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність,

³⁰ Виготський Л. Мышление и язык.— М., 1934.— С. 21.

³¹ Веккер Л. Психика и реальность: единственная теория психических процессов.— М., 2001.— С. 78.

³² Залевская А. А. Введение в психолингвистику.— М., 1999.— С. 184.

³³ Там же.

³⁴ Раевская М. М. Испанское языковое сознание Золотого века (XVI–XVII вв.).— <http://www.ffl.msu.ru/research/publications/raevskaya/index.php>.

автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості»³⁵. Функціонування мови невіддільне і від її носіїв, і від колективного лінгвістичного менталітету. Кодифікація мовних одиниць, їх форм залежить також від колективної лінгвістичної думки, що надає перевагу тій чи іншій формі залежно від своїх преференцій.

Мовна свідомість в усіх її різновидах (народна, суспільна, етноцентрична комунікативна) — це і виразник рівня розвитку суспільства в певний період розвитку, і водночас динамічний, культурно та соціально зумовлений, невід’ємний елемент історії літературної мови. Вона змінювалася разом з розвитком суспільства, народу, нації, набувала нових форм і виявів. Джерелами вивчення мовної свідомості в діячронії є писемні тексти і мовних особистостей (мова художніх творів, епістолярію тощо), і мовних колективів, які були виразником суспільної свідомості на різних етапах історичного розвитку (мова періодичних видань). Мовна свідомість, як і мова, удосконалюється синхронно з формуванням національно свідомого, інтелектуального суспільства.

T. A. KOTS

LANGUAGE CONSCIOUSNESS FROM THE SYNCHRONIC AND DIACHRONIC PERSPECTIVES

The article is devoted to actual problems of modern linguistics — language awareness. It was found theoretical question of instituting the concept of «linguistic consciousness» in the scientific circulation, drawn attention to the evolution stages of linguistic consciousness in connection with the development of society. Considered national and language, social, ethnocentric, communicative language varieties consciousness in diachronic aspect. The key concept in the various definitions of linguistic consciousness is a reflection (attitude of the subject to the object: the subject is in the picture of the world as an observer, which captures spatial, temporal and other characteristics facility and gives them a subjective assessment). Differentiated concept of language awareness, language picture of the world and thought.

Key words: language awareness, national and language consciousness, social consciousness, communicative consciousness, language world, the history of language.

---

³⁵ Єрмоленко С. Я., Вокальчук Г. М. та ін. Знач. праця.— С. 85.

ДО ПИТАННЯ ПРО МАКРОСЕГМЕНТАЦІЮ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

У статті схарактеризовано особливості членування діалектного спонтанного мовлення. Основні інтонаційні параметри дієреми стику описано на підставі слухового та інструментального аналізу. Зауважено, що встановлення межі між двома компонентами тексту ґрунтується на єдності їхніх змістових і просодичних елементів. Серед інтонаційних параметрів, які визначають межу між надфразними єдностями, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовлення останньої синтагми. Як засвідчив аналіз, окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності його сегментів та способу тематичного розгортання діалектної оповіді.

Ключові слова: надфразна єдність, макросегментація, термінальний тон, темп, середньоскладова тривалість, пауза.

Дослідження фонетики українських діалектів переважно сконцентровано на виявленні системно-структурної своєрідності окремих говорів, зокрема систематизації знань про артикуляцію звуків, встановленні складу сегментних одиниць у різних говірках, сприйнятті ритміки слова й фрази. Названі явища здебільшого схарактеризовано на матеріалі, зібраному за спеціальними питальниками, що відображено у словниках, атласах, картотеках. Однак аналіз фонетичних змін на прикладі ізольовано вимовленого слова або фрази не відображає всіх процесів, що відбуваються у зв'язному мовленні. За останні десятиліття визначено нові перспективи й завдання діалектних студій, зорієнтованих на опис говірки як самостійної комунікативної системи, що є особливим типом мовленнєвої культури¹. Формування «комунікативної діалектології» (за В. Є. Гольдіним) посилює функціональний, комунікативний, когнітивний погляди на діалектне мовлення з акцентом на аналізі усного тексту як головного джерела знань про певну говірку зокрема та весь діалектний простір загалом.

У сучасній україністиці фонетика усного мовлення привертала увагу вчених, зокрема досліджено особливості актуального членування спонтанного мовлення, паузальне членування непередбаченого тексту, інтонацію спонтанного діалогічного мовлення порівняно з читанням, співвідношення семантики та інтонації в емоційно-експресивному мовленні, проблеми ритмічної організації усного тексту тощо. Серед значного доробку фонетистів, на жаль, немає ґрунтовних розвідок про інтонацію діалектного тексту. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в пра-

---

¹ Гольдин В. Е. Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Саратов, 1997.— 52 с.

пях О. С. Білої та В. Є. Бузинської², однак стосуються вони переважно просодії слова або ж інтонації простої фрази певного комунікативного типу.

Найважливіша риса діалектного мовлення — невідповідність, породження висловлення без попереднього обдумування, «формування думки одночасно з її мовленнєвим вираженням»³. Зрозуміло, що однією з головних ознак реалізації такого тексту є його особливе інтонаційне оформлення.

Як відомо, значущість інтонації в організації спонтанного тексту зумовлена її головними функціями — членування, структурування та виділення⁴. Відповідно основним завданням фонетичного аналізу звукового мовлення має бути встановлення тих засобів інтонації, які забезпечують у конкретній мові цілісність тексту та виконують функцію зв'язку окремих його елементів. Таким чином, маємо на меті схарактеризувати суперсегментні засоби організації діалектного тексту, тобто виявити й дослідити просодичні особливості не лише на рівні окремого слова, синтагми або фрази, а співвіднесеність цих одиниць у межах тексту, враховуючи його зміст і структуру.

Для з'ясування особливостей інтонаційної організації діалектного тексту використано записи спонтанного мовлення, що зберігаються у фонотеці Інституту української мови НАН України. Матеріали представляють західноволинську (с. Грибовиця Іваничівського р-ну Волинської обл.), східнополіську (с. Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.) та гуцульську (с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) говірки. Загальна тривалість звукових файлів — 3,5 год.

Оскільки нашою метою було схарактеризувати монологічне мовлення, на цьому етапі дослідження ми не брали до уваги початок спілкування з діалектоносієм і зосередилися на аналізі того сегмента запису, де мовець сам розповідає про своє життя, вільно вибудовує монолог, без спонуки переходить від однієї теми до іншої за умови відносної пасивності слухача (поодинокі репліки-реакції експлоратора лише підтримують певний емоційний тонус розмови, наштовхують мовця на опис окремих деталей розповіді тощо).

Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що важливий етап сприйняття змісту цілого тексту — це осмислення його зовнішньої структури, зокрема характеру членування / зв'язності та виділення ключових сегментів. На думку Р. К. Потапової, сегментування спонтанного тексту є не лише важливою проблемою мовознавчих студій, але становить на сьогодні окрему лінгвістичну дисципліну, оскільки має свій об'єкт дослідження — різнорівневі мовленнєві сегменти, а також предмет аналізу — ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи⁵. Ми кваліфікуємо сегментування як один із напрямів лінгвістичного аналізу усного тексту та вважаємо, що способи, види членування, характеристика його окремих складників важливі для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

² *Белая А. С.* Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка. — Черновцы, 1984. — 86 с.; *Бузинская В. Е.* Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — 22 с.

³ *Долинин К. А.* Стилистика французского языка. — М., 1987. — С. 243.

⁴ *Торсуева И. Г.* Интонация и смысл высказывания. — М., 1979. — 112 с.; *Антипова А. М.* Направление исследований по интонации в лингвистике // *Вопр. языкознания.* — 1986. — № 1. — С. 122–132.

⁵ *Потапова Р. К.* Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // *Проблемы фонетики II* : Сб. ст. / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. — М., 1995. — С. 10.

Дослідники усного мовлення, характеризуючи його фонетичну організацію, обґрунтовують використання різних одиниць аналізу, що стосуються процесів макро-, медіа- та мікросегментації⁶. Це, зокрема, 1) надфразна єдність (НФЄ) (фоноабзац, період, фонодиктема, макротематична єдність); 2) фраза (висловлення) і синтагма (мовленнєвий блок, міжпаузальна група, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця); 3) склад.

Перший етап нашої роботи — сегментування усного спонтанного мовлення та встановлення просодичних ознак, що є надійними критеріями виокремлення надфразної єдності, яку потрактуємо як продукт фонетичного членування тексту, що становить інтонаційно-змістову єдність, тобто пов'язаний однією темою та характеризується певним просодичним оформленням⁷. Змістовій завершеності кожної НФЄ відповідає інтонаційне маркування її кінця; саме характер інтонаційної завершеності є одним із головних критеріїв виокремлення цієї одиниці з тексту⁸. Просодичними ознаками виділення такої одиниці в кодифікованому усному розмовному мовленні зазвичай називають максимальне зниження динамічного контуру, широкий спад тону (з верхнього до нижнього рівня), звуження тонального діапазону від ініціальної ділянки до фінальної, позитивний і найбільший за величиною інтервал тону через паузу, дуже довгу паузу, уповільнення темпу вимовлення кінцевої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу⁹.

Інструментальний та слуховий аналіз інтонації діалектного тексту засвідчує, що межі окремих НФЄ чітко окреслені. Аудитори під час сегментування тексту на НФЄ орієнтувалися на змістові, лексико-граматичні та просодичні особливості оформлення окремих його частин.

Пауза як один з основних засобів сегментації завжди є маркером межі двох НФЄ. У зазначеній позиції зафіксовано дуже довгі (від 1300 мс) — 70 %, довгі (800–1300 мс) — 15 % та середні паузи (300–800 мс) — 15 %.

У мовленні представників різних говірок не спостережено виразних відмінностей у використанні різних за тривалістю пауз на межі двох НФЄ. Натомість виявлено особливості в паузальному членуванні текстів чоловіками й жінками.

Чоловіки переважно послуговуються дуже довгими паузами (80 %), рідше — довгими (20 %)¹⁰. У мовленні жінок переважають, як і в мовленні чоловіків, дуже довгі паузи (59 %). Водночас у вказаній позиції фіксуємо значний відсоток середніх (27 %) і найменший — довгих (14 %) пауз.

Під час аналізу не встановлено безпосередньої кореляції між тривалістю окремих НФЄ та тривалістю паузи на межі таких сегментів тексту. Однак виявлено співвіднесеність тривалості паузи та ступеня змістових зв'язків між НФЄ: коротші паузи трапляються між двома НФЄ, що тісно пов'язані між собою за змістом, мікротема другої НФЄ є логічним продовженням мікротеми першої (часто

⁶ Там же.

⁷ Кандинский Б. С. Текст как интонационная структура : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1968. — С. 8.

⁸ Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. — К., 1990. — С. 170.

⁹ Див.: Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. — К., 1991. — 168 с.; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — 214 с.; Борисюк І. В. Значч. праця.

¹⁰ У текстах двох інформантів зафіксовано 4 середні паузи у відповідній позиції, однак не всі аудитори сприйняли ці паузи як такі, що розділяють дві НФЄ, частіше їх кваліфікували як міжфразові. Оскільки ми брали до уваги лише ті дієреми стику, які однозначно сприйнято під час слухового аналізу, паузи, потрактовані по-різному, не враховували.

в такому випадку друга тема починається з фрази або частини фрази, якою закінчувалася попередня НФЄ). Що слабший змістовий зв'язок між двома НФЄ, то тривалішу паузу зафіксовано між ними.

Зазначимо, що абсолютна тривалість паузи не завжди може бути «демаркаційною лінією» між двома НФЄ, оскільки в середині НФЄ трапляються довгі й дуже довгі паузи (нижче наводимо графік тривалості всіх зафіксованих у НФЄ пауз — див. рис. 1).

Зокрема, довшою за кінцеву паузу можуть бути паузи вагання, особливо заповнені, на графіку — це паузи 1, 3, 4; паузи після або перед сегментами, що містять уточнення інформації або пояснення того чи того поняття, факту, явища (введення нової мікротеми) — пауза 2; невербальні паузи (зумовлені такими парфонетичними засобами, як сміх, зітхання, покашлювання тощо) — 5, 6.

Як свідчать дослідження на матеріалі української літературної мови, засобом структурної цілісності фрази й разом з тим засобом членування потоку мовлення на інтонаційні одиниці є тенденція до вповільнення темпу останньої синтагми ¹¹.

Порівняльний аналіз відносної тривалості перших та останніх синтагм фраз у межах окремих НФЄ виявив, що темп останньої синтагми може бути повільнішим, ніж темп першої (41 % реалізацій), швидшим (44 %) або майже однаковим (15 %). На початку й у середині НФЄ темп останньої синтагми фрази послідовно повільніший, ніж темп першої синтагми цієї ж фрази. У кінці НФЄ така закономірність здебільшого порушується — час звучання останньої синтагми або швидший за аналогічний показник першої або, рідше, такий самий. Інструментальний аналіз зіставлюваного параметра засвідчує наявність в останній синтагмі НФЄ переважно уповільненого темпу — 79 %, з діапазоном реалізації 3–4,4 скл / с, рідше середнього — 21 %, з темповою варіативністю 4,6–5,2 скл / с. Однак під час слухового аналізу аудиторі однозначно сприйняли темп останньої синтагми НФЄ як уповільнений. Зазначимо, що середній темп такої синтагми (з показниками ближчими до нижньої межі діапазону темпової варіативності) звичайно зафіксовано в текстах тих інформантів, мовлення яких загалом оцінене як пришвидшене. Відповідно потрактування передпаузальних сегментів як уповільнених можемо пояснити загальними психологічними особливостями сприйняття мовлення: на тлі загального пришвидшеного темпу середній темп вимовляння останньої синтагми сприйнято як уповільнений, оскільки час її звучання більший за час звучання попередніх синтагм.

Нормативним явищем кодифікованого українського мовлення, відзначеного на перцептивному й акустичному рівнях, є наявність двох довгих складів у фразі — складу з фразовим наголосом та абсолютно кінцевого складу. Причому кінцевий ненаголошений склад може бути довшим від некінцевого складу з фразовим наголосом ¹².

Порівняння часу звучання останніх складів фраз у НФЄ, вичленованої з діалектного тексту, засвідчує подовження останнього складу. Наведемо, наприклад, тривалість останніх складів фраз ¹³ у НФЄ в різних інформантів (середньоскладова тривалість текстів у мовця В становить 209 мс, мовця О — 213 мс, мовця Б — 201 мс, мовця Л — 218 мс): *мовець В: 576 — 256 — 354 — 219 —*

¹¹ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков. — М., 1977. — 278 с.; Типология интонации мовлення / Відп. ред. А. Й. Багмут. — К., 1977. — 496 с.

¹² Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Зазнач. праця. — С. 196.

¹³ Тривалість останнього складу фрази позначено звичайним шрифтом, наголошений виділено курсивом, а ядерний — жирним шрифтом.

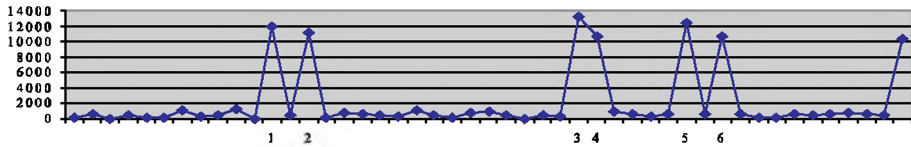

Рис. 1. Тривалість пауз у НФЄ

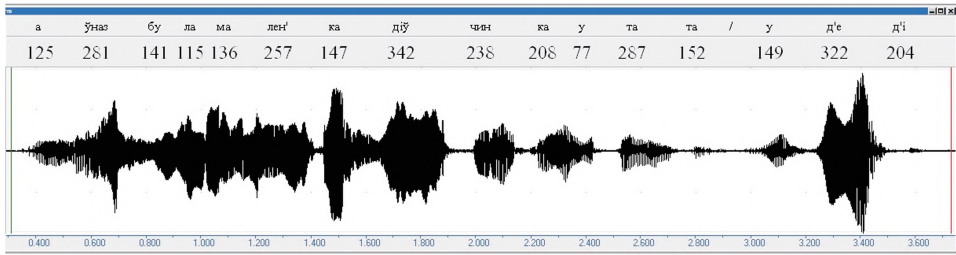

Рис. 2. Осцилограма фрази //а ў наз була мален'ка д'їучинка у тата / у д'ед'їл/ (інформант О)

550 — 488 — 327 — 255 — 312 — 178 — 354; мовець О: 210 — 435 — 390 — 266 — 475 — 312 — 713 — 233 — 313 — 213 — 335 — 305 — 305 — 150 — 423 — 490 — 171 — 273 — 176 — 336 — 425 — 141 — 407; мовець Б: 360 — 243 — 304 — 221 — 398 — 165 — 202 — 217 — 306 — 363 — 304; мовець Л: 230 — 622 — 202 — 307 — 352 — 187 — 333 — 286 — 326 — 530 — 391 — 246 — 244 — 284 — 221 — 398.

Установлено, що тривалість останнього складу НФЄ не є максимальною в текстовому сегменті. Аналіз часокількісних характеристик діалектної оповіді уможливив висновок про розміщення максимально тривалого складу в НФЄ — це ядерний склад — наголошений склад слова, позначеного логічним наголосом (див., наприклад, рис. 2, де на осцилограмі представлено тривалість усіх складів у фразі; ядерний склад — д'їу).

Таким чином, подовження кінцевого передпаузального складу є ознакою завершення фрази, а не НФЄ.

Важливий інтонаційний параметр структурування усного тексту — зміна частоти основного тону (ЧОТ). В останній синтагмі НФЄ зафіксовано лише два різновиди контуру, тоді як в останній синтагмі фрази в межах НФЄ наявний широкий набір інтонаційних кривих (див. табл.).

Таблиця

Інтонаційний контур останньої синтагми фрази (%)						
Синтагма	Контур					
	висхідний	спадний	рівний	висхідно-спадний	спадно-висхідний	хвилястий
остання у фразі	5	23	4	36	4	28
остання у НФЄ	—	50	—	50	—	—

Термінальний тон (зміни ЧОТ на останньому наголошеному складі) у фразі здебільшого спадний (50 %) або висхідний (34 %), хоч трапляються й інші його види — висхідно-спадний (9 %), рівний (5 %) і спадно-висхідний (2 %). В остан-

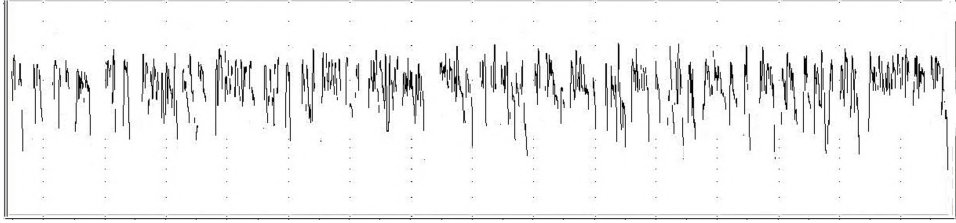

Рис. 3. Інтонаграма НФЄ (інформант Б)

ній синтагмі НФЄ зафіксовано лише спадний термінальний тон, що, очевидно, може бути диференційною ознакою дієреми стику.

Термінальний тон кінця НФЄ виразно протиставлений термінальному тонові в середині цієї ж НФЄ за показником частотного інтервалу, який, як відомо, виконує функцію членування / зв'язності тексту. Зокрема, зміни ЧОТ у кінці НФЄ представлено переважно вузьким частотним інтервалом (1–2 пт), тоді як аналогічний параметр на межі фраз у середині НФЄ варіює від 1 до 12 пт.

Показником змістового та інтонаційного завершення тексту є спад ЧОТ у кінці останньої синтагми НФЄ та реалізація термінального тону в низькій зоні (див. рис. 3). Кінець фрази в середині НФЄ звичайно фіксуємо в середній або низькій зоні, однак дуже рідко трапляються останні синтагми фраз, спад тону в яких нижчий або такий самий, як в абсолютному кінці НФЄ (під час слухового аналізу такі зміни ЧОТ у кінці фрази за наявності довгої паузи уможлиблювали подвійне потрактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудитори встановлювали міжфразовий стик, інші — членували текст на окремі НФЄ).

Низький рівень кінця НФЄ зумовлює контрастне протиставлення зі змінами ЧОТ початку наступної НФЄ. Зокрема, інтервал через паузу на межі фраз у середині однієї НФЄ може бути позитивним, нульовим або негативним; величина цього показника коливається переважно в межах 0–9 пт (було зафіксовано й ширший інтервал — 10–11 пт — перед ключовою фразою, однак такі випадки поодинокі). На межі двох НФЄ інтервал через паузу може бути лише позитивним і становить 7–12 пт, що свідчить про більший ступінь автономізації частин тексту.

Таким чином, під час аналізу з'ясовано, що окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності НФЄ та способу тематичного розгортання діалектного монологу. Зокрема, що менше пов'язані між собою за змістом дві НФЄ (спосіб зв'язку між ними потрактовуємо як тематичне відгалуження), то більшою є величина частотного інтервалу через паузу та коротшою пауза між цими сегментами тексту. З іншого боку, тривалішу паузу й менший міжпаузальний інтервал спостерігаємо між двома НФЄ, що поєднані слабким лінійним або паралельним зв'язком.

Серед інтонаційних параметрів, які визначають дієрему стику, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження ЧОТ з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовлення останньої синтагми. Показово, що за свідчені риси характеризують діалектні монологи загалом, під час членування усного мовлення на НФЄ виразних відмінностей, за якими можна було б кваліфікувати тексти в межах різних говірок, не виявлено.

Отже, встановлення межі між двома НФЄ ґрунтується на єдності змістових і просодичних елементів тексту.

Актуальним завданням експериментально-фонетичного дослідження діалектної інтонації є слуховий та інструментальний аналіз медіасегментації діалектного тексту. Інтонаційні критерії розмежування усного тексту на фрази / синтагми в кодифікованому мовленні (особливо читаному або попередньо підготовленому) встановлено й докладно описано. Сегментація непідготовленого тексту (зокрема діалектного), реалізацію якого визначає одночасність процесів планування й продукування мовлення, потребує нових ґрунтовних досліджень.

N. S. VERBYCH

APPROACHES TO THE MACROSEGMENTATION OF THE DIALECT TEXT

The article focuses on the features of segmentation of the dialectal spontaneous speech. The indexes of abutment's basic prosodical parameters are presented on the auditory and experimental level. It should be stressed that unity of content and intonation elements of text determines a border between the two above phrase unities. Long temporal pause (with a break in phonation), the ultimate reduction tone with the realization of the terminal tone in a low area, wide interval of tone through a pause and slowdown of time phonation of last syntagma are the intonational parameters that define a boundary between parts of the text. It is shown that some parameters of the intonational structure of a text depend on the degree of autonomy of its segments and the way the thematic deployment of a dialect narrative.

Key words: super-phrasal unity, macrosegmentation, terminal tone, temp, middle duration of a syllable, pause.

АВТОРСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНІЗМІВ У РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті проаналізовано способи подання українізмів у російському художньому тексті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Індивідуально-авторську методику тлумачення інокультурного лінгвокомпонента розглянуто як складову частину змісту твору і як своєрідну рису стилю письменника.

Ключові слова: українізм, українська культурема, інокультурний лінгвокомпонент, російський художній текст, індивідуально-авторська письменницька манера.

Український мовний компонент у російському художньому тексті — переважно поетичний, з чітко окресленим значенням, без розуміння якого поезія української лінгвокультури втрачає сенс. Тлумачення українізму (або його лексико-семантичного варіанта, якщо слово є багатозначним) своєрідно здійснюється в художньому контексті кожного окремого письменника і є особливістю його індивідуального стилю¹.

У російськомовній творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка український мовний елемент фіксується насамперед у романі «Пан Халявский», у повістях «Панна сотниковна», «Ложные понятия», «Ярмарка». У цих творах висвітлено побут, військові та соціальні традиції, які пов'язані з епохою козацької доби в Україні, ієрархія козацьких військових посад і звань, артефакти українського національного вбрання, витвори українського кулінарного мистецтва, реалії повсякденного життя українського народу в епоху гетьманщини².

Змальовуючи українську дійсність, Г. Квітка не відмовляється від використання рідної йому лінгвокультури і вживає українські розмовні елементи, колоритні лексичні українізми, символічні українські культуреми. О. О. Потебня відзначав, що «мова Квітки є незамінним історичним пам'ятником, оскільки немає іншого письменника, у творах якого східно-малоруська мова 30-х років була б

---

¹ Див. докладніше: *Озерова Н. Г.* Украинский лингвокультурный компонент в творчестве В. Нарезного // Проблемы зіставної семантики.— 2007.— Вип. 8.— С. 59, 61–62; *Полякова Т. М.* Авторські тлумачення українізмів у творах О. І. Купріна // Укр. мова.— 2013.— № 3 (47).— С. 94–100.

² Див.: *Полякова Т. М.* Культурно-побутова традиція нащадків українського козацтва в російськомовних творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // Наук. часопис Нац. пед. ін-ту ім. М. П. Драгоманова.— Сер. 9. Вип. 11.— 2014.— С. 158–165.

зафіксована в такій повноті та вишуканості»³. Українізми в російському тексті Г. Квітки сприяють відтворенню українського культурно-побутового середовища і виконують низку функцій, головними з яких є пізнавально-естетична та художньо-атрактивна (споглядально-чуттєва функція сприйняття).

Письменник усвідомлює, що вживані ним українізми можуть бути справді інокультурними, тобто незрозумілими для російськомовного адресата, тому в більшості випадків супроводжує використання таких лексем різними поясненнями: індивідуально-письменницьким способом, прямим перекладом у дужках або перекладом, який подається з уточненням «то есть», «или», «по-тогдашнему называемый», «которое в Украине имеет название». Наприклад: «Такое отличие вразумило меня, что я маменькин “пестунчик” (любимец)»⁴, «Я был у маменьки пестунчик, т. е. любимчик» (с. 32) (тлумачення українізму з добором російських суфіксальних похідних-синонімів), «Послушай, душко Трушко (Трофимушка)» (с. 12) (Г. Квітка подає відмінну від російської українську граматичну форму звертання), «Мужчины, и все по чинам, садились на скамьях, или “ослонах”, против женского пола» (с. 21), «В то время паньчи тут же, на дворе, между собой боролись, бегали “навыпередки” (взапуски)» (с. 24), «Короля должно шановать (почитать)» (с. 25), «При выходе в сени, на пороге, подносится кубок, чтобы хозяйские “вороги” (враги) не переступали через пороги» (с. 28), «Над крыльцом о пяти ступенях были “присенки”, или навес, поддерживаемый двумя столбиками» (с. 326), «Да чего ты, пане Кнышевский, так турбуешься (хлопочешь)?» (с. 50), «Обмалевал сундучок, или дзиллик (так тогда называлась стулка, т. е. стул)» (с. 65), «Ударил мышь халявою, т. е. голенищем» (с. 159), «Немного сгодом (спустя несколько) дворецкий внес большой поднос» (с. 19), «Завтра неделя (воскресенье)» (с. 313), «Каково нам было, как “позаторик” (третьего года) провожала его с казаками за Изюм» (с. 293), «Торик или позаторик (прошлого года или третьего года)» (с. 308); «Потурать вам (дать волю), так вы бы все раздали» (с. 297), «Так смешно вдавали, т. е. комедию пускали, или, как должно говорить, “представляли”» (с. 151), «Из паньчей на ее долю достался гарниший и моторниший (лучший и ловкий)» (с. 312).

Найчастотнішим у Г. Квітки є постпозитивний прямий переклад українського компонента — іменника, дієслова, прикметника, прислівника, словосполучи на позначення національного артефакту, атрибутивної ознаки, поміна agentis/personalis, хронології. Таким перекладом у дужках супроводжуються українізми «ослон (скамейка)» (с. 39), «рушница (ружье)» (с. 308), «вал (пряжа)», «клуня (рига)» (с. 43), «страва» (кушанье) (с. 16), «ранок (утро)» (с. 292, 297), «цап (козел)» (с. 32), «зирка блыснула (звезда заблестала)» (с. 301), «харцызы (разбойники)» (с. 317), «шибеник (сорвавшийся с виселицы)» (с. 313) (авторське гумористичне тлумачення, яке можна розглядати як доповнення до загальноприйнятого визначення семантики лексеми — письменник збагачує українізм ще одним лексико-семантичним варіантом: ‘той, кого вішали та не повісили, хто запобіг шибениці’ (пор.: «шибеник. 1. Заст. Той, хто повісився або кого повісили на шибениці. 2. Розм. Те саме, що бешкетник <той, хто здійснює непристойний вчинок>»⁵).

³ Цит. за: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності. — К., 2012. — С. 243.

⁴ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори : В 7 т. — К., 1979. — Т. 4. — С. 12. Далі посилаання на тексти Г. Квітки наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках сторінки.

⁵ Словник української мови : В 11 т. — К., 1970. — Т. 1. — С. 164; 1980. — Т. 11. — С. 449.

В аналізованих текстах наявні українізми, специфічні українські культури, які характеризуються лексико-семантичною варіативністю щодо їхніх формальних російських еквівалентів, тому такі одиниці потребують авторського тлумачення, напр.: «Ох, как он меня в прошедшую *неделю* (воскресение) застыдил» (с. 291), «Несколько учеников, из тутошних казацких семейств, твердили свои “*стихи*” (уроки)» (с. 34). У художньому контексті вказано і на багатозначність східнослов'янської культури *хата* в українській лінгвокультурній традиції. У козацькому середовищі зазначеного історичного періоду *хата* — це і різновид будівлі, що засвідчувала високий ранговий статус її мешканців (у словосполученні *велика хата*), і ‘відсік’ — складова частина житла із своїм побутовим призначенням, напр.: «В сотенном местечке Тарановке Харьковского казачьего Слободского полка, в доме пана сотника, в так по-тогдашнему называемой “*большой хате*”... сидела девушка» (с. 291), «Большое строение, разделенное на две половины длинными сенями; вот мы и вошли. Налево была *хата* и “комната”, где жил пан дьяк Тимофтей Кнышевский с своим семейством» (с. 34).

Українізми у творах Г. Квітки можуть пояснюватися добром відносних російських синонімів або близьких за значенням російських слів, які автор уживає (перераховує) через кому, вказуючи на характерні ознаки реалії, яка згадується, напр.: «Пошли вдоль залы, кто помоложе, *купами*, группами, рядами, шеренгами» (с. 401), «Та *гетьте*, пустите, я за паньчом» (с. 155).

Відмітною рисою російськомовної творчості Г. Квітки є використання української культури для тлумачення українізму, прийом, який неможливий і відсутній на сторінках творів російських письменників, напр.: «Накупил ей дорогих *намист* (*кораллов*)» (с. 322) (пор., наприклад, з авторським тлумаченням українізму в тексті О. Купріна: «Это была нитка дешевых красных бус, известных в Полесье под названием “*кораллов*”»⁶).

У романі «Пан Халявский» постпозитивним поясненням у дужках висвітлюється принцип утворення українських антропонімів: «... Павел Миронович *Халявченко* (он умер холостым и потому не мог именоваться полным “*Халявским*”, но как юноша — *Халявченко*)» (с. 86). Ширшу ілюстрацію системного формування українських прізвищ на -о знаходимо в широкому контексті повісті «Панна сотниковна»: «Сыночек пана есаула тарановской сотни, мальчик лет семнадцати, из первых поступил в училище... он упросил одного из учителей... написать <новые поздравительные вирши>... Учитель... написал, а пан *есауленко* во столько же времени выучил... и выступил... На место откланявшегося и отошедшего в сторону пана *есауленко* выступил *дьяченко*. Дьячок, отец его, еще в молодости своей достал от киевских бурсаков виршу... теперь, вспоминая... дал сыну выучить» (с. 304).

Для назви роману «Пан Халявский» обрано антропонім, утворений від лексеми *халява* (ад’єктив *халявський* — форма, яку не фіксують російські лексикографічні джерела), а сюжетна лінія спрямовує думку читача до змісту сталого українського виразу (*отримувати що-небудь*) *на халяву*. Однею з версій походження виразу є така: слово *халява* є запозиченням з польської мови (*cholewa*); представники збіднілого польського дворянства нерідко брали *на халяву*, тобто складали у чоботи («*халява* — юж., зап. сапожное голенище...»⁷) дрібні подарунки, їжу або те, що можна було б узяти безкоштовно, тобто *на халяву*. В ук-

⁶ Куприн И. А. Собрание сочинений : В 6 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 329.

⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 4. — С. 541.

раїнській мові багатозначна лексема *халява* виявила активність у формуванні сталих виразів ⁸, одним з яких є вираз *на халяву*: «*халява... 3. розм. Про щось дармове, безплатне. На халяву — задарма*» ⁹. Українські та російські етимологічні джерела, припускаючи різноманітні шляхи походження слова *халява* (наприклад, з праслов'янської або з циганської, польської мов чи латини), наголошують на сумнівності й малодоказовості цих припущень ¹⁰.

Авторський вибір є свідченням справжнього комічного таланту Г. Квітки: у назві роману фокусується головна ідея — відтворення стилю життя певної соціальної верстви «шановної старовини», а саме — людини, яка звикла отримувати що-небудь задарма, легко, без зусиль. Таким чином, прізвище головного героя *Халявський*, уживане в поєднанні з українською історичною формою звертання до високої особи *пан*, демонструє зв'язок імені з художнім типом (типом персонажа), тобто відбиває «широку формулу тотожності імені та образу (або характеру його носія), <яка існує в народній свідомості>» ¹¹. Використання таких слів (зворотів) зі сфери народної культури в художньому мовленні «веде до рамкової організації тексту, до усвідомлення його участі у відтворенні загальнонародних і загальнолюдських цінностей» ¹².

У російському тексті письменника український лінгвокомпонент зазвичай оформлено графосемантичними засобами (лапками), а його зміст, крім прямого перекладу, може висвітлюватися описово — словесне оточення є достатнім для загального розуміння значення номінації, напр.: «Лица, нравившиеся мне, я красил любимыми цветами.., но как “пензель” у меня был довольно толст, то и крашение мое переходило чрез границы» (с. 66), «Затем выступили “*виришаники*” говорить поздравительные *вириши*» (с. 304).

У колі українізмів, значення яких висвітлює контекст, наявні лексеми, що є історично спільними для східнослов'янської мовної традиції. Такі слова відображають національний колорит української мови і водночас мають характеристику периферійних (або, наприклад, професійних) одиниць у сучасній російській мові (у російській лексикографічній літературі їх фіксація супроводжується позначками «розмовне-знижене», «просторічне», «застаріле» або «жаргонне», «професійне»), напр.: «По окончании торга... попотчевал из своих рук водкою на *могорыч*» (с. 32) («магарыч [от араб. maharig (мн. ч.) — расходы, издержки]. *Разг.-сниж.* Угощение (обычно включающее выпивку) в связи с заключением какой-л. выгодной сделки... устраивается той стороной, которая получила выгоду, награду и т. п.» ¹³), «В руках он несет какую-то дерюгу... с разными безобразного *колера* пятнами <...> это было то сукно.., которое было необыкновенно прелестного цвета.., а теперь стало мерзкого цвета с отвратительными пятнами» (с. 69) («*колер* [от лат. solog — цвет]. *Проф.* Цвет, окраска; оттенок и густота краски» ¹⁴).

⁸ Словник української мови.— 1980.— Т. 11.— С. 15; *Хобзей Н., Сімович К. та ін. Лексикон львівський: поважно і на жарт.*— Л., 2012.— С. 766.

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— С. 1555.

¹⁰ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2012.— Т. 6.— С. 152; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 320.

¹¹ *Флоренский П.* Имена // Опыт: Литературно-философский ежегодник / Под ред. А. В. Гулыги.— М., 1990.— С. 351.

¹² *Кононенко В. І.* Мова у контексті культури.— К.; Івано-Франківськ, 2008.— С. 59.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и глав. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— С. 512.

¹⁴ Там же.— С. 439.

Український звичай 'давати/дати гарбуза' (як результат — 'отримати гарбуза') — «відмовляти кому-небудь у сватанні»¹⁵ висвітлено описово. Українська лексема *гарбуз* заміщується в тексті письменника словом *арбуз*, що було прийнятним в українській мовленнєвій практиці того часу, напр.: «Часто случалось, что... обнадеженный жених, возвращаясь с восхищением, находил у себя в экипаже тыкву; после чего, как ясного отказа, не смел более в дом показываться... Я пропасть получил тыкв, до того, что меня в околотке прозвали "*арбузный паньч*". Известно, что у нас тыква зовется *арбузом*» (с. 125) («*гарбуз, арбуз по южному произношению; но в смол. и на границе Малороссии тыква; арбуз там называется кавун, каун*»¹⁶).

Українізми в російському тексті Г. Квітки відбивають українську ментальність, відображають мовну картину світу, оскільки вони є так званими прихованими лінгвокультурними знаками національного світосприйняття. Наприклад, як і О. Купрін, письменник уживає українську лексему *веселье* ('весілля'), її словотвірні похідні — «пели *весельные* (свадебные) песни» (с. 309), які вказують на те, що обрядова традиція одруження в Україні пов'язується з емоцією радощів, веселощів (пор. з рос. номінацією 'свадьба', яка відображає результат такої дії, як сватання)¹⁷.

Українізми у творах Г. Квітки виконують просвітницьку функцію — відбивають історію розвитку української лінгвокультури (її відмінну граматичну будову, диференціацію в лексико-семантичній структурі певних лексичних одиниць, формально схожих у двох мовах), висвітлюють українські міжнаціональні історичні контакти, які вплинули, зокрема, і на українську мовленнєву практику. Письменник певною мірою здійснив авторський відбір таких культурем: уживає ті, які є найкolorитнішими для російського читача і вирізняються звуковою, зовнішньою оболонкою порівняно з близькoспорідненою російською мовою.

Так, деякі з уживаних українізмів є лексичними запозиченнями з німецької мови (середньовісньонімецької), які потрапили до української через польське посередництво і сягають своїм корінням латини: *турбуватися, шанувать, дзиллик, кунштик, кошт, родзинки*. Серед запозичень безпосередньо з польської мови автор уживає такі: *блакитний, шляхта, <выпить> на потуху, ясновельможный, кунтуш* (запозичення частково за посередництвом угорської мови, не виключаючи тюркське джерело). З-поміж запозичень з турецької мови — *чумак, сердюк, харцыз, кирея, сурмы*; з балтійських мов — *клуня*; з латини через польську мову — *приватный, пензель / пензелик, цимбалы, канты, вириши, бурса*; з романських мов — *цап*; з італійської мови за польського та німецького посередництва — *дукаты*; з чеської мови через польську — *кухарь* (слово також має латинське коріння) і чеське *кряля* як вторинне утворення на українському ґрунті¹⁸. Наприклад: «Мне всегда дают дорогу и кланяются; а тут и еще больше начали меня *шанувать*» (с. 292), «Павел Григорьевич вышел в столовую рассматривать хозяйские портреты и т. п. *кунштики*, по стенам висящие» (с. 418).

¹⁵ Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— С. 183.

¹⁶ Даль В. Знач. праця.— Т. 1.— С. 344.

¹⁷ Див. уживання цього українізму в повісті О. Купріна «Олеся»: «*веселье справляе*» (Купрін А. И. Знач. праця.— Т. 2.— С. 255).

¹⁸ Див.: Етимологічний словник української мови.— 1982.— Т. 1.— С. 205, 304, 403; 1985.— Т. 2.— С. 143, 365, 435, 467; 1989.— Т. 3.— С. 69, 74, 143, 164; 2003.— Т. 4.— С. 544, 568, 334; 2006.— Т. 5.— С. 101, 218, 480, 679; 2012.— Т. 6.— С. 59, 160, 248, 354, 375, 443; Даль В. Знач. праця.— Т. 4.— С. 681.

Поряд із зразками українського загальнолітературного мовлення на сторінках творів Г. Квітки спостерігаються українські застарілі слова: *ляхавка* ('поділ жіночої сорочки, розшитий тим же візерунком, що й рукава'), *цесарец* (виходячи з контексту, так в Україні іменували крамарів — вихідців з Чехії, Угорщини та Австрії; див.: «на юге чехов и венгров зовут цесарцами»¹⁹, «цесарець — *діал.* австрієць»²⁰); номінації церковно-релігійної сфери — *пáлия* ('старовинна церковна книга', пор. рос. *палéя*); оригінальні латинізми в мові (в тому числі і повсякденній) представників українського навчально-просвітницького середовища (письменник неодноразово акцентує на шкільних розмовно-мовленевих традиціях в Україні) — *домине, елекция*; польські вкраплення — *круль*. Польські лексеми висвітлюють особливості розмовно-побутового мовлення із вкрапленнями старого західноукраїнського варіанта, а відтак відтворюють місцевий мовний колорит, напр.: «Предок мой, при каком-то польском короле бывши истопником, мышь, беспокоившую наияснейшего пана *круля*, ударил халявою» (с. 158–159). (Не уникає вкраплення польських розмовних елементів у творах з українською тематикою і О. Купрін, наприклад, в оповіданні «Звезда Соломона» в мові персонажа-українця фіксується польський вислів: «Мое мнение — землю продать. Вozиться с ней — это, как говорят поляки, “более змраду, як потехи”»²¹.)

Наявність численних українізмів у російському тексті Г. Квітки пояснюється належністю письменника до українського мовно-культурного середовища. Разом з тим він подає українізми не спонтанно, не заміщує, а супроводжує їх перекладом або вдається до контекстного тлумачення. Вибір української лексики був у Г. Квітки цілеспрямованим, і це стосується як його перекладацької діяльності (відомо, що письменник власноруч переклав низку своїх українських творів російською мовою), так і безпосередньо російськомовної творчості. Г. Квітка завжди намагався довести незамінність української мови в художньому викладі, підкреслити її цінність як літературної, показати, що навіть найкращий підбір російського мовного еквівалента, точного і близького за змістом, не може замінити оригінальної української номінації²² (мова йде про створення чи переклад національного, українського за духом твору). Мовно-культурні уявлення письменника збігаються з позицією Г. Сковороди, який розглядав «неперекладність» оригінального слова як «культурну специфіку мови», яка породжує необхідність послівного витлумачення або інтерпретації²³.

Зрозуміло, що в певних ситуаціях літературно-етнографічного відтворення українського буття відмова від використання українських образних засобів або українських символічних мовних знаків (які висвітлюють асоціативні паралелі українського світосприйняття, міжнаціональні взаємозв'язки різного характеру) була для Г. Квітки просто неможливою. Письменник репрезентує істотний мовний словник української культури, що віддзеркалює особливості української дійсності і який, як відомо, «виступає основним засобом передачі етнокультурної інформації»²⁴.

¹⁹ *Даль В.* Знач. праця. — С. 574.

²⁰ *Словник української мови.* — Т. 11. — С. 204.

²¹ *Купрін А. И.* Знач. праця. — Т. 5. — С. 450.

²² *Фінкель О. М.* Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Черноватий Л. М. Олександр Фінкель — забутий теоретик українського перекладознавства. — Вінниця, 2007. — С. 304.

²³ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : У 2 т. — К., 1973. — Т. 2. — С. 345, 469.

²⁴ *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация. — М., 2000. — С. 7.

Залучення українізмів у російський художній текст сприяло збагаченню лексичного складу російської літературної мови, утвердженню в ній значного шару східнослов'янської народнорозмовної лексики різного походження, про що свідчать російські лексикографічні джерела²⁵. Використані українізми у творах літературних класиків, зокрема у Г. Квітки-Основ'яненка (*гетман, сердюк, чумака, хлопець, москаль, вириши, канты, гопак, бурса, галушки, кунтуш, приватный, кошит, шляхетство, шляхетский, ясновельможный*), органічно входили до нового соціокультурного контексту і поступово перетворювалися на мовно-культурну норму.

T. M. POLYAKOVA

THE AUTHOR'S RENDERING OF THE SENSE OF THE UKRAINIAN CULTURE-SPECIFIC WORDS IN THE RUSSIAN-LANGUAGE WORKS BY H. F. KVITKA-OSNOVJANENKO

The article deals with different possibilities of presenting and interpreting specific Ukrainian words that are proper in the Russian-language literary discourse of the Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovjanenko. The author's methodology in rendering the sense of those language components that pertain to a different culture is considered, Kvitka-Osnovjanenko's style and literary skills are also regarded.

Key words: ukrainism, Ukrainian culturemes, allo-cultural language component, Russian literary discourse, individual authorial writing skill.

---

²⁵ У російській лексикографічній літературі такі лексеми звичайно подаються із зазначенням топонімної або топонімно-хронологічної співвідносності та специфіки вживання, наприклад: «*дивчина* — разг. девушка (обычно в речи украинца или об украинке). *Красивая дивчина*», «*ишнок* — небольшое питейное заведение на Украине до 1917 г.» тощо (див.: Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935–1940; Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. — М. ; Ленинград, 1950–1965; Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1984. — 797 с.; Большой толковый словарь русского языка).

РУСИЗМИ (РОСІЯНІЗМИ) В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. _____

У статті на матеріалі російсько-українських перекладних словників початку ХХ ст. розглянуто місце русизмів (зокрема іменників) у лексикографічній практиці минулого століття. З'ясовано їхній статус і поширеність у сучасній українській мові та вітчизняному словникарстві.

Ключові слова: русизм (росіянізм), позірні русизми (псевдорусизми), українська лексикографія, російсько-українські перекладні словники.

Останнім часом усе частіше не лише в наукових працях, а й у публіцистиці, на різних форумах, у соціальних мережах тощо звучать слова «русизми», «росіянізми», «суржик» і т. ін. З одного боку, прагнення громадян до чистоти мовлення не може не заслуговувати на схвалення, однак, з другого боку, до росіянізмів нерідко зараховують слова, які зовсім не є ними ¹.

Як зауважує Н. Дзюбишина-Мельник, слово *русизм* з'явилося вже у ХХ ст., причому до середини 20-х рр. залишалося маловідомим ². Сьогодні дедалі більше вживаним стає активізований з початку 90-х рр. ХХ ст. синонім до слова *русизм* (від рос. *русский*) — *росіянізм* ³ (від укр. *російський*) ⁴. В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що «на синхронному рівні під *русизмом* переважно розуміють російську мовну одиницю, що перебуває за межами української літературної мови і не зафіксована її словниками, яка потрапляє спонтанно при *інтерференції* чи включається із стилістичною метою в українське усне або писемне мовлення» ⁵. На схоже формулювання натрапляємо і в праці М. Пентилюк: «*росіянізми* — це невмотивоване використання російської лексики, що не має відповідників в українській мові» ⁶.

Хоча перше визначення слова *русизм* засвідчує, що ці мовні одиниці не залучають до словників української мови, у лексикографічних джерелах різних років вони все-таки трапляються (найчастіше лексичні та словотвірні).

¹ Про суб'єктивність суджень щодо власного й чужого мововжитку див., наприклад: Хентшиль Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

² Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ ст. // Наук. зап. НаУКМА. — 2003. — Т. 22. Ч. 1. — С. 16.

³ Як синонім уживають також слово *суржикізм*.

⁴ Див., наприклад: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 17.

⁵ Іжаскевич Г. П. Русизм // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 2-е вид. — К., 2004. — С. 565.

⁶ Пентилюк М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього вчителя-філолога в білінгвальному середовищі // Вісн. Глухів. держ. пед. ун-ту. Сер. «Пед. науки». — 2009. — Вип. 13. — С. 24.

Нині дедалі актуальнішими стають перекладні російсько-українські лексикографічні праці початку ХХ ст., частину з яких перевидано або оцифровано. Оскільки зараз частина вітчизняних мовознавців дещо ідеалізує згадані словники⁷, важливим завданням є аналіз української частини їхнього реєстру. Зокрема, цікавою буде ідентифікація росіянізмів, полонізмів, діалектизмів та інших груп лексики.

У пропонованій статті розглянемо українську іменникову лексику, що міститься в трьох популярних словниках минулого століття: «Словнику московсько-українському» (1918) В. Дубровського (СМУ), «Російсько-українському словнику» (1918) С. Іваницького й Ф. Шумлянського (РУС-18) та академічному «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського й С. Єфремова (РУС-24-33)⁸, на наявність у її складі русизмів. Для порівняння використаємо й інші лексикографічні праці ХІХ–ХХ ст., а також сучасні тлумачні та перекладні словники.

Комплексне дослідження всієї іменникової лексики (а в перспективі — й інших частин мови) стає можливим лише завдяки створеним на основі паперових словників (оцифрованих копій) електронних лексикографічних систем: 1) «Словник московсько-український» (В. Дубровський), 2) «Російсько-український словник» (С. Іваницький, Ф. Шумлянський), 3) «Російсько-український словник» (А. Кримський, С. Єфремов)⁹. За допомогою цих систем можна відібрати всі українські одиниці (слова й словосполучення), що зафіксовані в названих словниках.

На основі українських реєстрів, що є частиною створених лексикографічних систем, й інтегрованого до них граматичного словника української мови (неідентифіковані слова було промарковано вручну), створено базу реєстрів іменникової лексики (див. рис. 1.). Для порівняння залучено також реєстр словника Б. Грінченка (Гр.).

Створена база дозволяє вибрати й проаналізувати: 1) реєстри іменникової лексики кожного з 4-х словників (Гр., СМУ, РУС-18, РУС-24-33); 2) перетини реєстрів усіх словників (спільна й відмінна лексика промаркована знаками «+» та «-»); 3) спільну лексику (СМУ + РУС-18, СМУ + РУС-24-33, РУС-18 + РУС-24-33; за потреби + Гр.); 4) унікальну лексику, що міститься лише в певному словнику, але відсутня в інших; 5) слова за морфемами (наприклад, суфіксом).

Загальновідомо, що іменник — найчисленніша частина мови. Лексикографічні джерела різних років підтверджують, що найбільше в мові саме іменникових одиниць. Не становлять тут винятку й аналізовані праці. Іменники — найширша група лексики (йдеться про українську частину реєстру) в усіх словниках: СМУ — близько 22 тис. слів, РУС-18 — понад 25 тис., РУС-24-33 — понад 53 тис. З них спільних іменників у всіх працях — понад 9,5 тис., (СМУ) +

⁷ У передмові до перевиданого РУС-18 читаємо: «Хоча з часу першого видання словника С. Іваницького й Ф. Шумлянського минуло майже століття, він і нині цілком придатний для практичного використання, особливо, якщо зважити на ту обставину, що й тепер завдання дерусифікації й розширення сфер використання української мови є таким же актуальним, як і на початку ХХ століття» (Масенко Л. Передмова // Російсько-український словник / Уклад. С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К., 2006. — С. 5).

⁸ Список скорочень назв цих та інших словників див. у кінці статті.

⁹ Про першу систему див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Словник московсько-український В. Дубровського: склад і структура // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 89–96; Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Цифрова лексикографічна система «І. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник» та її можливості // Наук. зап. КДПУ. Сер. «Філол. науки». — 2017. — Вип. 153. — С. 751–756; про побудову третьої системи йтиметься пізніше ще в одній розвідці.

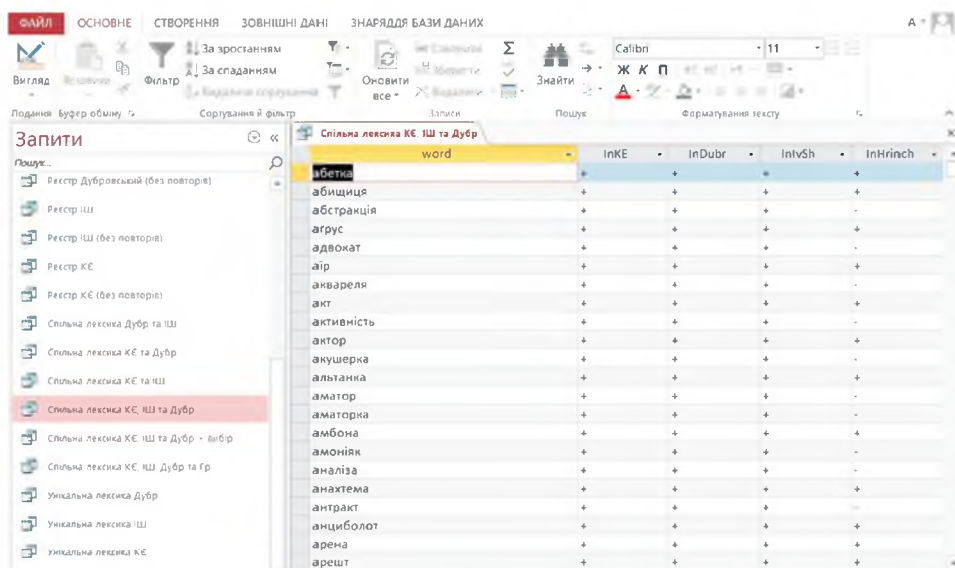

Рис. 1. Іменникова база словників

(РУС-18) – (РУС-24-33) — близько 2,5 тис., (СМУ) + (РУС-24-33) – (РУС-18) — понад 3,5 тис., (РУС-18) + (РУС-24-33) – (СМУ) — близько 6,6 тис. Зафіксовано також багато унікальних іменникових лексем: СМУ — понад 6 тис., РУС-18 — близько 6,5 тис., РУС-24-33 — понад 33 тис.

Щодо виявлених у реєстрах СМУ, РУС-18 і РУС-24-33 іменників-росіянізмів, то більшість з них насправді є так званіми позірними русизмами¹⁰ (інші назви — неправдиві русизми, псевдорусизми), частину з яких фіксують і лексикографічні праці ХХІ ст. Подібні реєстрові одиниці в сучасних джерелах зазвичай супроводжуються ремарками «заст.» — застаріле слово, «рідко» — рідко-вживане, «розм.» — розмовне, «ц.-с.» — церковнослов'янське тощо.

Зазначимо, що проблема розмежування власне русизмів і псевдорусизмів (позірних русизмів)¹¹ є непростою. Не завжди можна однозначно стверджувати, до якого саме типу належить те чи те слово. Особливо це стосується давньої лексики. Як вважає Л. Гнатюк, перед сучасним дослідником часто постає питання відмежування архаїзмів, властивих староукраїнському письменству, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від власне русизмів¹². На

¹⁰ Позірні русизми — одиниці, наявність яких в українській мові, попри зовнішню подібність з аналогами в російській мові, не зумовлена контактуванням з другою. Вони не є запозиченнями з російської мови, хоча можуть нею підтримуватися. Це слова, зокрема праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову безпосередньо (через традиції живого діалектного спілкування) або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янськими та елементи давньоруської мови. До позірних русизмів також зараховують запозичення з різних, крім російської, мов (докладніше див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 16–22).

¹¹ Багато позірних русизмів, за спостереженням Н. Дзюбишиної-Мельник, містяться, зокрема, в словниках Є. Желехівського — С. Недільського та Б. Грінченка. Однак дослідники зауважує, що про статус подібних слів важко говорити, орієнтуючись лише на згадані праці, оскільки вони не є нормативними. Підставою для визначення статусу позірних русизмів може бути спосіб їх уживання в художніх текстах різних авторів, причому вживання досить частого (що засвідчує узвичаєність у мові) (див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 19). Чимало подібної лексики містять також етимологічні словники української мови.

¹² Гнатюк Л. Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // Культура слова. — 2014. — № 80. — С. 15.

важливість порушеної проблеми вказують й обговорення, дискусії письменників, редакторів і, зрештою, пересічних мовців¹³.

Дещо простіше на сучасному етапі виявити справжні росіянізми, що ввійшли до нашої мови в післяреволюційний період як найменування нових реалій життя в інших історичних, соціально-економічних, політичних та ін. умовах.

У всіх аналізованих джерелах зафіксовано чимало іменників-псевдорусизмів, значно менше — власне русизмів. Без будь-яких застережних зауважень найбільше їх містить РУС-18. А ось автори РУС-24–33 свідомо ввели до реєстру значну частину росіянізмів. Біля таких слів стоїть ремарка «рус.», яку подано і в списку скорочень. У тексті словника подібні одиниці також позначено як «русизм», подекуди в поєднанні з іншими ремарками та коментарями («считается руссизмом», «не есть уже руссизм», «вульг. руссизм», «только как руссизм», «несомненный руссизм» тощо). Уведення подібних слів до реєстру пов'язане, очевидно, з активним уживанням їх пересічними громадянами, з одного боку, і бажанням авторів застерегти сучасників та майбутнє покоління від використання подібної лексики, — з другого.

Дослідження іменникової лексики трьох словників показало, що в їхніх реєстрах міститься кілька спільних псевдорусизмів: *єдиниця* (у знач. «одиниця» — РУС-18 і РУС-24–33, у знач. «одиначка» — усі словники), *жизність* (очевидно, від старослов'янського слова «жизнь»), *обув'я, обуття* (взуття). Дещо більше подібних слів у двох різних словниках, напр.: *відказ* (відмова), *віршовка, власть, воздух* (повітря), *год, гостиниця, женищина, зізда, лічбник, овоц, посланіє, уятиня* (РУС-18 + РУС-24–33)¹⁴; *лодарь, побіда* (побідник, побідниця) (СМУ + РУС-18); *повновласть, шуткування*¹⁵ (СМУ + РУС-24–33)¹⁶.

Оскільки спільних іменників-псевдорусизмів не так багато й переважна частина добре відома з творів українських класиків, докладно на їх описі спинятися не будемо¹⁷. Додамо тільки, що досить цікавим, на наш погляд, є переклад російського слова *задача* в різних джерелах. У РУС-18 і РУС-24–33 його відповідниками є *за(в)дача, завдання* без розмежування значень, як це бачимо в сучасних словниках: 1) завдання і 2) *спец. задача*. Натомість у СМУ цей іменник перекладено як *завдання, загадка* (еквівалента *задача* в українській частині реєстру взагалі немає).

Як уже зазначалося, багато русизмів (переважно позірних) містить у своєму складі РУС-18. До його реєстру, наприклад, крім українських назв місяців авто-

¹³ Див., напр.: Трубай В. Унадився журавель до бабиних конопель : Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? // Слово Просвіти.— 2009.— 16–22 лип. (№ 28).— С. 4; Гребенюк В. «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене.— <http://spadoc.org.ua/etnolingvistyka/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>; Голубець М. На захист рідної мови й культури мовлення.— Л., 2011.— 55 с.; Українська мова: вчора, сьогодні, завтра.— <http://forum.slovnyk.ua/index.php?showtopic=1769>; Русизми чи ні.— <http://ua-mova.livjournal.com/272294.html>. Зареєстровано навіть електронну петицію «Скасувати русизми в українській мові...» на порталі Президента України (див.: <http://spadok.org.ua/etnolinguistika/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>), яка, щоправда, не набрала необхідної кількості голосів.

¹⁴ Крім розглянутих слів, у РУС-18 і РУС-24–33 наявні ще й такі, наприклад, безпосередні запозичення з російської мови: *парень, парняга, парохід*. Усі вони відсутні в сучасних лексикографічних джерелах.

¹⁵ Цікаво, що слова *шутка* в жодному з аналізованих словників не зафіксовано, проте воно є в словнику Б. Грінченка.

¹⁶ У цих же словниках подано слова *пригзування, угзування*, походження яких не зовсім зрозуміле. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано дієслово *угзувати* й зроблено припущення, що воно може походити від слова *грусть* (ЕСУМ, VI, 18).

¹⁷ Майже всі наведені слова зафіксовані в ЕСУМ, деякі зі стилістичними ремарками (перев. заст.) містяться і в сучасних джерелах, зокрема в СУМ-20.

ри ввели найменування, що ввійшли до лексичної системи російської мови і сприймаються нині як росіянізми: *апріль, декабрь, ноябрь, октябрь, сентябрь, февраль*. Причому слова *апріль, ноябрь* і *декабрь* подано на першому місці¹⁸.

Чимало русизмів зафіксовано на позначення назв осіб: *грабитель, грузчик, кащей, мошеник, мошениця, нарушитель, основателька, председатель, председателька, подпомошник, подпомошница, полномочник, предприемець, основатель, основателька, прожора, родители, рождениця, сожитель, сожителька, суєвір, супруг, супруга*. Трапляються й назви на позначення різних предметів побуту: *бомага, бомажка, карандаш, резина, тетрадь, тетрадка, фонар, фонарик*. З російської взято (або утворено з частин російських слів) деякі термінологічні назви: *знаменатель* (мат. знаменник), *кризис*, *числитель* (мат. чисельник), *языкознание*.

Крім розглянутих, зафіксовано ще низку русизмів, частина з яких є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями: *втеря, вуголь, ерунда, жизненність, канфетка, кладвище, лицепрятство, можевельник, мрачність, неблеклість, обнаження, окунання, пол* (стать), *пословиця, серебро, скороговірка, созвучність, струя, суєвірність, суєвірство, суєвір'я, сузвіздя, трущоба*.

Частина наведених іменників (напр.: *ерунда, знаменатель, кризис, числитель*) є, найпевніше, лексичними й словотвірними росіянізмами, оскільки вони відсутні в розглянутих лексикографічних джерелах XIX–XXI ст. Однак переважна кількість слів (напр.: *минута, председатель, председателька, струя, супруг, супруга, тетрадь, трущоба, фонар* тощо), зважаючи на їх наявність в «Етимологічному словнику української мови» та інших словниках, очевидно, належить до псевдорусизмів (див. табл. 1.) У сучасних лексикографічних працях і в словнику Бориса Грінченка більшості згаданих одиниць немає.

На відміну від двох інших словників РУС-24–33 містить чимало маркованих росіянізмів (власне русизмів). До цієї категорії лексики автори зарахували, наприклад, значну частину загальноновживаних і термінологічних одиниць чоловічого роду (правильними вони вважали форми жіночого роду), що сьогодні закріпилися в літературній мові і є нормативними, напр.: «Корректив — коректіва (-ви), (рус.) коректив (-ву), поправка» (РУС-24–33, II, вип. 1); «Кредитив — 1) (для получения денег) кредитіва (-ви) и (рус.) кредитив (-ва)» (там же); «Крем — крема, (рус.) крем (-му)» (там же). Також до росіянізмів потрапили такі іменники ч. р.: *манікюр* (укр. манікюра), *маркізет* (укр. маркізета), *метод* (укр. метода), *мовеїн* (укр. мовеїна), *негатив* (укр. негатива), *наркоз* (укр. наркоза) тощо. Слід зазначити, що в СМУ і РУС-18 розглянутих найменувань (крім слів *метода* (ж. р.) і *кредитив* (ч. р.) в РУС-18) не зафіксовано.

Як русизми в РУС-24–33 марковано низку слів на позначення назв осіб: *еврей* (укр. жид, жидовин), *еврейка* (укр. жидівка), *золотопогонник* (укр. золотоплічник), *капітанша*¹⁹ (укр. (пані) капітанова), *княжна* (укр. князівна), *коробейник* (укр. щетинник, рашавець, венгерець), *кустар* (укр. доморобник, домороб, домовий вирібник), *кустарка* (укр. доморобниця), *лихач* (укр. скорокінний візник, козир), *лубочник* (укр. лубковик), *москвич* (укр. московець), *наїздник* (укр. їздець), *наїздниця* (укр. їздця), *наставник* (укр. напутник, напутенник),

¹⁸ За спостереженням В. Німчука, від давньоруських часів в офіційних документах панівною була система запозичених назв місяців. Слов'янські найменування в староукраїнському письменстві трапляються дуже рідко (докладніше див.: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 416 с.).

¹⁹ Цікаво, що подібні найменування, наприклад *гетьманша, губернаторша, директорша, міністерша, офіцерша*, в РУС-24–33 не марковані.

наставниця (укр. напутниця, напутенниця), *поміщик* (укр. дідич, державець, пан), *псар* (укр. псяр, псярник, псярник, собакар, собачник, собарник) тощо.

Таблиця 1

Русизми в РУС-18 та лексикографічних джерелах XIX–XXI ст.						
РУС-18	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Бомага (і бумага)	бумага	бумага	+	бумага ²⁰ , заст., розм., рідко (офіційний документ)	бумага, заст., рідко (офіційний документ)	–
втеря	потеря	–	потеря (у ст. «теряти»)	–	–	–
грабитель	+	+	у ст. «грабати»	–	–	–
минута (хвилина)	мінута ²¹	+	+	–	–	–
пословиця	+	–	у ст. «слово»	–	–	–
поясниця	+	+	у ст. «пояс»	розм., рідко	–	–
предсідатель	+	–	+	–	–	–
ракушка	–	–	у ст. «раковина»	діал.	–	–
резина	+	–	+	розм.	–	розм.
струя	+	–	+	–	–	–
суєвір'я	суєвіре	–	–	–	–	–
супруг	+	–	+	рідко	–	–
тетрадь	+	–	+	–	–	–
трущоба	+	–	+	–	–	–
фонар	+	–	+	–	–	–

Є також частина одиниць на позначення предметів побуту, одягу: *кокошник* (укр. кораблик, кибалка), *копірка* (укр. копіювальний папір), *кровать* (укр. ліжко), *лоток* (укр. ночовки, ваганки, нецьки, ночвина); споруд, будівель, установ: *відомство* (укр. урядництво, офіція), *завод* (*непривившийся* неологізм виробня), *кремль* (укр. фортеця, замок, акропіль), *лісопильня* (укр. тартак, драчка); приладів, пристроїв, інструментів і т. ін.: *кошка* (укр. рак, рачок), *наждак* (укр. шмергель), *парус* (укр. вітрило); їжі, напоїв: *кулеб'яка* (подано тільки русизм²²), *на-*

²⁰ Лексема *бумага* в наведеному значенні міститься також у РУС-24–33. Хоча слово й зафіксоване в багатьох словниках, однак, наприклад, Б. Антоненко-Давидович ставить під сумнів доречність його вживання в українській мові: «...слово *бумага* чи *бомага*, як казали колись у волосних «розправах» старшини й писарі, якщо й попадало на сторінки художньої літератури, то тільки задля колориту як канцелярсько-російський атрибут. Я вивчав українську мову не в канцеляристів і волосних старшин, а з уст народу, з класики, які чомусь більше любили слово папір у всяких значеннях» (Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— К., 1970.— С. 172.)

²¹ Це слово зафіксовано і в РУС-24–33.

²² Без варіантів (лише русизми) подано й відповідники до таких найменувань зі сфери державного управління Російської імперії: Охрánка (*охран. отделение*) — охрánка (*руссизм*); Охрánник (*сотрудник охранного отделения*) — охрánник (*руссизм*).

стойка (укр. *настоянка, встоялка*); юридичних понять: *жалоба* (укр. *скарга*), *приговор* (укр. *присуд, вирок*) тощо.

До росіянізмів потрапила також частина абстрактних, віддієслівних іменників: *витребування* (укр. *вимога*), *гладіння, гладження* (укр. *прасування, випрасування*), *накачування* (укр. *помпування, напompовування, насмоковування*), *неув'язка* (укр. *непогодженість, непогодження, непоеднаність, непоеднання, нев'язь*), *нечистоплотність* (укр. *неохайність*), *помітка* (укр. *зазначка, позначка, карб*) тощо.

До «вульгарних» русизмів автори зарахували й слова *мошенство, мошенничество* (мошенничество — шахрайство, шахрування, крутіїство, (зап.) ошуканство, (диал. вост.) плутня, (вульг. рус.) мошенство, мошенничество), перше з яких зафіксовано в ЕСУМ (стаття «мошенник»), СМУ та РУС-18.

Усі одиниці, позначені в РУС-24–33 як русизми (крім, наприклад, слів *гладіння, капітанша, кровать, кошка, мошенство, мошенничество, нечистоплотність*), містять і сучасні лексикографічні джерела. Зазначимо, що лише деякі з них подано з обмежувальними ремарками (напр.: *витребування* (канц.), *гладження* (розм.), *жалоба* (прост., заст.), *копірка* (розм.) тощо), інші є стилістично нейтральними. Слово *неув'язка* з ремаркою «розм.» зафіксовано в СУМ-11, а ось у РУС-03 його немає. Частину розглянутих іменників (але без ремарок) зафіксовано і в СМУ та РУС-18²³.

Сучасні праці містять і більшість пропонованих авторами РУС-24–33 і добре відомих тепер українських відповідників²⁴ (*вітрило, ліжко, настоянка, скарга, присуд, вирок, неохайність, прасування* тощо), хоча частина з них є стилістично маркованими, напр.: *жид* (СУМ-20 — заст. і зневажл., ірон.; РУС-03 — *груб.-прост.*), *зазначка* (СУМ-20 — *рідко*), *напутник* (СУМ-11 і РУС-03 — заст.). Деякі слова позначають уже застарілі поняття, тому фіксація їх з відповідною ремаркою цілком виправдана (напр.: *кораблик, кибалка, дідиц, пан*).

Цікаво, що деякі розглянуті застарілі слова (марковані русизми й українські відповідники) сьогодні актуалізувалися в ужитку з іншою семантикою (напр.: *державець, розм.* — державний діяч; *лихач, розм.* — водій, що заради вихваляння або задоволення практикує швидку й ризиковану їзду).

Крім лексики, позначеної як росіянізми, РУС-24–33, як найширший за обсягом, містить чимало нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів (переважно позірних). Невелику кількість таких слів зафіксовано й у сучасних словниках. Особливості подання частини з них у лексикографічних джерелах різних років наведено нижче (див. табл. 2).

У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова виявлено також низку нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів, яких немає в інших словниках або вони наявні переважно лише в ЕСУМ: *беседка* (альтанка), *вдохновитель* (напыщенно), *выносливость, відтопирчування, добродитель* («кустар. архаїзм у Квитки, Кулиша и Шевченка»), *древесина, (і)зумруд* (восточ.), *кипрей, клевета* (клеветник, клеветниця, клеветуха), *коп'є* (устар.), *лагер, малозвісність* (реже), *младенець* (возвыш.), *можевіль*

²³ У СМУ це, наприклад, такі слова: *єврей, єврейка, мошенство, поміщик*. Депо більше їх у РУС-18: *гладіння, глаження, єврей, єврейка, завод, коробейник, кустарь, мошенство, наставник, настойка, нечистоплотність, помітка, поміщик*.

²⁴ Невелика кількість наявних у РУС-24–33 відповідників не потрапила до активного лексичного фонду української мови, а тому не зафіксована в більшості загальномовних словників, напр.: *доморобник, домороб, доморобниця* (хоча в СУМ-20 є прикметник *доморобний*), *драчка* (лісопильня), *насмоковування, офіція, урядництво*.

(диал.), мудрець-звіздочот, насікомець (гал.), невключ[є]ість (пров.), неключість (зап.), некрушимість, нервність (устар.), нерозвитість (нерозвиненість), перечеркування, подорожалість, пропозиція, пустяковина, путанія тощо.

Таблиця 2

Русизми в РУС-24–33 та лексикографічних джерелах ХІХ–ХХІ ст.						
РУС-24–33	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Благоврем'я ²⁵	времне, время	врем'я	врем'я	врем'я, діал.	врем'я, розм.	—
визов	+	—	у ст. «звати»	—	—	—
ворюга	+	—	+	—	—	—
істукан, стар.	—	—	+	—	—	—
клевета	+	—	+	—	—	—
красавиця, рідко	красавиця	—	красавиця (у ст. «краса»)	—	—	—
кудрі, диал.	кудри	+	+	фольк., рідко	фольк., рідко	—
любовник, зап.	+	—	у ст. «любити»	рідко	—	—
мебель	+	+	у ст. «меблі»	заст., рідко	—	—
месть, гал.	+	—	у ст. «мстити»	—	—	—
обіщальник (-ця), вост.	обіщати	обіщати	обіщати	обіщати, заст., розм.	—	—
писатель, устар.	+	—	у ст. «писати»	—	—	—
подарок	+	+	—	—	—	—
подарочок	+	+	—	—	—	—

Невелику кількість русизмів містить у своєму складі «Словник московсько-український» В. Дубровського. Цілком можливо через те, що він порівняно з РУС-18 і РУС-24–33 менший за обсягом. Очевидно, позірними є такі русизми: *воспитання* (рос. *прокормление*; *воспитанис* — Ж-Н, *воспитати* — Гр.), *метіж* (ЕСУМ), *опреділення* (рос. *предназначение*; *опреділяти* / *опреділити* — Гр.), *оружинник* (в ЕСУМ та інших словниках є слово «оружжя»), *шелушіння* (*лушиння*; від праслов'янського «шелуха») ²⁶.

Зазначимо, що в аналізованих словниках (переважно в РУС-18 і РУС-24–33) зафіксовано також частину слів на позначення назв осіб за професією, родом за-

²⁵ В. Німчук слово *благоврем'я* (своєчасність) зараховує до церковнослов'янизмів, що, можливо, увійшло в українські говори через російську мову (див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця. — С. 63.).

²⁶ У цьому словнику зафіксовано також слова *сожитець*, *сожитиця* (пор.: *сожитель* *сожителька* — РУС-18). Імовірно, іменник ч. р. утворено від слова «житець» + старослов'янський префікс *со-* (на позначення зв'язку, поєднання з ким-, чим-небудь), хоча із зазначеним афіксом у ньому зафіксовано лише декілька слів (до того ж з іншою семантикою). Натомість активнішою є українська морфема *спів-*. Крім названих слів, у реєстрі словника міститься іменник *наупорність* (впертість), що семантично близький з рос. *упорность*. Його подано як один з перекладних еквівалентів слова *настойчивость*. Імовірно, він утворений від лексеми «упорність», яку зафіксовано в словнику Желехівського й Недільського (Ж-Н, 2, 1013).

нять і т. ін. із запозиченим суфіксом **-щик / -чик**, що сьогодні має тенденцію до усунення зі сфери нормативного слововжитку: *артільщик* (РУС-18), *бакалійщик* (РУС-18), *вибійщик* (РУС-24–33), *виправщик* (РУС-18 і *устар.* у РУС-24–33), *відкупищик* (РУС-24–33), *впорядчик* (РУС-18), *збірищик* (РУС-18, РУС-24–33), *од(від)гадчик* (РУС-18, РУС-24–33), *перекупищик* (РУС-18, РУС-24–33), *роспорядчик* (РУС-18), *табунищик* (РУС-24–33), *ціновик* (РУС-18) тощо. Подібні утворення замінюють тепер переважно варіантами з **-ник**²⁷.

Отже, лексикографічна спадщина початку ХХ ст. засвідчує функціонування в мові того часу значної кількості русизмів (але переважно позірних), які нині перебувають на периферії лексичної системи української мови й часто сприймаються як «суржикові» слова. Більшості розглянутих одиниць уже не фіксують сучасні тлумачні й перекладні словники, хоча частина з них активно вживана в українських говорах, розмовній мові, поширена в творах українських класиків ХІХ–ХХ ст. тощо. Перспективу дослідження вбачаємо в порівнянні інших груп іменникової лексики, зафіксованої в словниках цього ж періоду та в сучасних лексикографічних джерелах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Ж-Н	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
РУС-18	— Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : В 2 т.— Вінниця, 1918.
РУС-24–33	— Російсько-український словник : В 4 т. / За ред. А. Кримського і С. Єфремова.— К., 1924–1933.— Т. 1–3.
РУС-03	— Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
СМУ	— Дубровський В. Словник московсько-український.— К., 1918.— 545 с.
СУМ-11	— Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.
СУМ-20	— Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2016.— Т. 1–7.

L. M. TOMILENKO

RUSSIANISMS IN THE UKRAINIAN BILINGUAL LEXICOGRAPHY OF THE EARLY XX CENTURY

The place of russisms (in particular nouns) in lexicographical practice of the last century was studied on the material of Russian-Ukrainian translation dictionaries of the early XX century. Their state and prevalence in modern Ukrainian language and national lexicography were determined.

Keywords: russism (russianism), pseudo-russisms, Ukrainian lexicography, Russian-Ukrainian translation lexicography.

²⁷ Докладніше див.: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).— К., 2015.— 248 с.

POTEBNJA, LANGAGE, PENSÉE /

Ed. par P. Seriot, M. Schoenenberge

Lausanne : Université de Lausanne, 2016.— 216 p.

Збірник під назвою «Потебня, мовлення, мислення» (французькою мовою) видано в Лозаннському університеті (Швейцарія) за матеріалами наукового колоквиуму, що відбувся в червні 2013 р.

У «Презентації» (с. 1–2), підготовленій відомим швейцарським славістом П. Серіо, зазначено, що обмін думками виявив «велике багатство, а історія і порівняльна лінгвістична епістеміологія сприяли ознайомленню зі східноєвропейськими поглядами на мову франкомовного інтелектуального простору» (с. 1). Відзначаються насамперед семіотичні підходи О. О. Потебні та його тріада *зовнішня форма — внутрішня форма — зміст*, що називається основною віхою особливої інтерпретації Гумбольдта в Росії. Основною ж метою колоквиуму було обговорення лінгвістами, філософами й фахівцями з семіотики наукових зрушень XIX–XX ст., знання яких необхідне для кращого розуміння сучасності, а в цьому контексті чільне місце посідають Центральна і Східна Європа.

Перша стаття — «Дієслово в останній частині “Записок по русской грамматике” Олександра Потебні», написана представником Тулузького університету ім. Ж. Жореса (Франція) Р. Комте, дослідником граматики слов'янських мов (с. 3–23). Вона ґрунтується на двох останніх томах зазначеної праці, яку французький русист вважає важливішою частиною наукової спадщини О. О. Потебні порівняно з книгою «Мысль и язык». Він пояснює це тим, що перші два томи «Записок» є переважно теоретичними, тоді як в останньому вочевидь простежується зв'язок з реальними мовними фактами, які стосуються російського дієслова, а йому тогочасні лінгвісти-слов'янофіли надавали особливого значення.

О. Дмитрієв (Москва) в сюжеті під назвою «Філософія романтизму й позитивізму в спадщині Потебні: російський та український контекст» (с. 25–46) зазначає, що праці вченого від 20-х рр. минулого століття вивчалися в контексті «української інтелектуальної традиції» (статті І. Айзенштока й Л. Білецького, монографія К. Чеховича). Особливий інтерес становлять дослідження останніх десятиліть (Ю. Шевельова, А. Даниленка, С. Вакуленка). Особливості ідей О. Потебні, що датуються 1860–1880 рр., коли в гуманітарних науках відбувався перехід

від романтизму до позитивізму, можна усвідомити лише з урахуванням нової інтерпретації його праць у післяреволюційний період, зумовленої насамперед історичними обставинами та подальшим розвитком науки.

Італійська славістка Д. Феррарі Браво з Пізанського університету в статті «Семіотичне значення концепту ‘форма’ Потебня et alii» (с. 47–59) розглядає згадану вище «тріаду», в якій форма є головним елементом слова, художнього твору і фольклору, порівнює концепції О. О. Потебні (а також близькі в семіологічному розумінні погляди О. Веселовського, В. Проппа і П. Флоренського) і Ф. де Сосюра, проводить, зокрема, паралелі між такими поняттями, як «внутрішня форма» і «мовлення», «готова (стала) форма» і «мова». Обидва значення концепту «форма» тлумачаться як семіотичні категорії: з одного боку, слово є *знаком*, а з другого боку, йдеться про *канон*, що належить до мови. Розглядаються також онтологічні аспекти мовного знака.

У статті В. Фещенка (Інститут мовознавства, Москва) «Форма і зміст як війна і мир (російська філософія мови після Потебні)» (с. 61–78) аналізуються в історичному плані погляди російських мовознавців і філософів на співвідношення між формою і змістом. Праці О. Потебні віднесено до «мирного» періоду, позначеного гармонічним поєднанням цих категорій, тоді як наступний період, а саме діяльність представників формальної школи (В. Шкловського, Б. Ейхенбаума), прирівнюється до «війни» між «змістизмом» і «формалізмом», унаслідок якого пріоритетним став формальний напрям, представлений іменами А. Белого, С. Аскольдова, Г. Шпета, Б. Енгельгардта, В. Волошинова, І. Плотнокова, В. Виноградова.

У цікавій публікації П. Флака (Карлів університет, Прага) «Андрій Бєлий як читач Потебні: неокантіанська віха в поетичному підході до мови в Росії» (с. 79–92) робиться порівняльний аналіз впливу на наукові підходи до мови в Росії початку XX ст. філософських концепцій О. Потебні і послідовників теорії І. Канта (М. Р. Коен, Г. Рікерт, В. Віндельбанд). Розглядається рецензія на працю О. Потебні «Мысль и язык», опублікована поетом-символістом у 1910 р. За висновками автора статті, поетика Андрія Белого й тогочасна теорія літератури в Росії є ознаками

переходу від психологізму О. Потебні до формальної теорії мови й структуралізму.

Чеський славіст Т. Гланц (Цюрих) у статті «Вони протиставили себе всім». Статут мислення Потебні з погляду Якобсона» (с. 93–104) розмірковує над оцінюванням потебнянських текстів у працях Р. Якобсона, використовуваними ним методами для «порядкування доробку попередників своїм особистим намірам». Неоднозначне ставлення знаного російсько-американського філолога до «інтелектуальної творчості» О. Потебні виявилось як у відвертій критиці, так і у визнанні ролі останнього у становленні формального методу в науці.

Л. Гоготішвілі (Інститут філософії, Академія наук, Москва) у своєму дослідженні «Бахтінська іманентно-діалогічна внутрішня форма як альтернатива гумбольдтіанським і потебнянським підходам» (с. 105–110) констатує значну роль ідей В. фон Гумбольдта і О. Потебні у формуванні «дискусійного поля» в російських гуманітарних науках початку ХХ ст. Авторка аналізує тлумачення філософом і культурологом М. Бахтіним їхніх поглядів на внутрішню форму, «енергетичний» аспект мови, співвідношення між мисленням, мовою і міфом, а також між поезією і прозою. У цьому плані релевантною є, зокрема, бахтінська теза про принципову релятивність будь-якої мови як загалом, так і всіх її мовленнєвих різновидів, а це обґрунтовує наявність таких внутрішніх форм, які дозволяють по-різному комбінувати іманентно властиві висловлюванню «точка говоріння» і в такий спосіб долають релятивізм мови силами самого релятивізму, створюючи новий тип адекватності, що не має аналогів у минулому.

Дискусійний характер має також стаття Л. Гелера (Лозанна; Париж) «Гасмниці четвертого елемента, або Компоненти знака за Потебнею. Проблема матеріалу в мистецтві» (с. 111–120). Її автор уважає доцільним наближення потебнянської моделі «слово $\approx$ знак $\approx$ художній твір» до концепції російських формалістів, що ґрунтується на чотирьох елементах. Різницю становить «матеріал», який фактично так само враховується О. Потебнею. Отже, основна ідея автора полягає в тому, що модель О. Потебні складається насправді не з трьох, а з чотирьох компонентів, оскільки зовнішня форма реалізується в певному матеріалі, що має, до того ж, певне смислове навантаження, і в такому разі можна констатувати майже повний збіг такої четверичної схеми з семіотичною моделлю Л. Єльмслева і, певною мірою, з нарратологічною моделлю формалістів. Що ж до двокомпонентної моделі Ф. де Сосюра, то її можна вивести з такої самої схеми шляхом редукції. За таких умов загальна (спільна) структура матиме перевагу, зумовлену можливістю зіставлення різних концепцій знака, а також твору в розумінні (того самого) знака.

І. Пільщикова (Таллінн; Москва) в сюжеті «Внутрішня форма слова в інтерпретації російських формалістів (Опояз, МЛК, ГАХН)» (с. 121–142) розмірковує про розвиток ідей Потебні у працях московських і петроградських представників формального напрямку (Товариства з вивчення поетичної мови, Московського лінгвістичного гуртка та Державної академії художніх наук). У 1924 р. у Петрограді було видано книгу Т. Райнова (філософа й літературознавця) «Александр Афанасьевич Потебня», в рецензії на яку відомий літератор Ю. Тинянов назвав О. Потебню «ім'ям величезного значення як у царині лінгвістики, так і в царині теорії літератури»; тому жодна нова течія в одній з цих галузей не оминає його, а виходить з нього або так чи інакше визначає своє ставлення до нього. Водночас, як зауважив рецензент, у монографії не знайшло висвітлення питання про внутрішню форму, що є ключовим у літературній теорії Потебні. Ще раніше інший представник петроградської філологічної школи — В. Шкловський — у статті «Потебня», опублікованій 1919 р., прокоментував основні положення праці «Мысль и язык», загалом прийнявши базову паралель між внутрішньою формою слова у прозі й образом у поезії. Варто згадати також В. Жирмунського, який 1921 р. писав про те, що головним у спадщині Потебні є метод, розроблений на основі зближення поезії з лінгвістикою, і це робить його основоположником лінгвістичної поезії.

«Мысль и язык» О. О. Потебні як можливий відгук на філологічні дослідження М. Т. Костиря (1818–1853) — таку оригінальну назву має розвідка М. Шененбергер з Лозанського університету (с. 143–158), в якій висувається відповідна гіпотеза, оскільки йдеться про праці вченого, який був викладачем теорії та історії російської літератури в Харківському університеті під час навчання в ньому молодого Олександра Потебні. Зіставлення докторської дисертації М. Костиря «Предмет, метод и цель филологического изучения русского языка», виданої 1850 р., з текстом книги «Мысль и язык» уможливило виокремлення низки спільних тем, як-от: предмет і мета філології, природа походження мови, роль і місце філософії (насамперед Гумбольдта) і психології у мовознавстві. Попри численні відмінності між поглядами двох авторів припускається думка, сформульована автором статті в її назві.

Інший укладач збірника — згаданий вище П. Серіо — свою проблемну статтю назвав «Матеріалізм чи менталізм? Постмаррівська дискусія про Потебню (30–40-і рр.)» (с. 159–184). Цікавим видається авторське порівняння змісту названої дискусії в радянському мовознавчому середовищі періоду, означеного як «темний», із поглядами тогочасних французьких дослідників психолінгвістичного й антиструктуралістського спрямування. Радянське мовознавство тих часів, у якому домінували ідеї М. Марра й

відкидалися, зокрема, основоположні ідеї І. Канта, у будь-якому випадку становить інтерес завдяки тому, що в ньому основна увага була спрямована на проблему співвідношення між природознавчими й гуманітарними науками (або «науками про дух»). За таких умов суто матеріалістичний підхід до ідей О. Потебні дозволяє, на думку автора статті, визначити місце менталізму в його складних відносинах з матеріалізмом і гуманітарними науками сталінської доби й підтримати «підозру» стосовно того, що історичний матеріалізм може співіснувати з ідеалізмом.

Доробок українських мовознавців представлено у збірнику статтею С. Вакуленка (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди) — «Запозичення Потебнею від Лацаруса — спроба з'ясування» (с. 185–202). Автор наголошує на очевидному впливі В. фон Гумбольдта на лінгвістичну теорію О. Потебні, відводячи «посередницьку» роль у цьому інтерпретуванню Гумбольдта Г. Штейнталем (хоча йдеться про незалежність Потебні і Штейнталю), але водночас відстоює думку про те, що визначення внутрішньої форми слова в Потебні (попри його посилення лише на Гумбольдта) йде насамперед не від Штейнталю, а від М. Лацаруса (німецького вченого-психолога й письменника XIX ст.), колеги й друга Штейнталю; до того ж вплив Лацаруса на Потебню не був, за словами автора статті, предметом «серйозних досліджень». Однак у Потебні простежується, за С. Вакуленком, полеміка з Лацарусом, яка стоїть у внутрішній формі ономапоетичних слів і ролі поетичного символізму в мовному розвитку.

Нарешті, С. Зенкін (Російський державний гуманітарний університет, Москва) у розвідці «Критика Потебні в працях Бориса Енгельгардта» (с. 203–214), посилаючись на статті названого російського філолога, а саме «Лингвистическая теория Потебни в ее отношении к истории литературы» і «Теория словесности в лингвистической системе Потебни», написані на початку 1920-х рр., але видані лише 2005 р., акцентує увагу на розрізненні в нього категорій мислення і пізнання, що їх ототожнював О. Потебня. Аналізуючи базові принципи потебнянської теорії з погляду завдань літературознавства, автор критичних статей закладає основи власної теорії словесної творчості. Так, дихотомічне співвідношення названих категорій виявляється в тому, що поезія становить форму мислення, але не має пізнавального характеру. Історична цінність праць Б. Енгельгардта зумовлена тим, що вони є доказом актуальності ідей Потебні не тільки в контексті дискусій 20-х рр. минулого століття, а й у загальнотеоретичному плані як окреслення важливих проблем літературної теорії, які й досі є предметом наукового аналізу.

Отже, рецензований збірник свідчить як про увагу, що їй приділяють науковій спадщині видатного вітчизняного мовознавця, так і про незмінну важливість його ідей для сучасної науки про мову. Праця становить безперечний інтерес для тих, хто цікавиться історією мовознавства, а також питаннями лінгвістичної філософії, психолінгвістики, теоретичної граматики та інших філологічних галузей.

В. ПОНОМАРЕНКО

АВТОРСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНІЗМІВ У РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті проаналізовано способи подання українізмів у російському художньому тексті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Індивідуально-авторську методику тлумачення інокультурного лінгвокомпонента розглянуто як складову частину змісту твору і як своєрідну рису стилю письменника.

Ключові слова: українізм, українська культурема, інокультурний лінгвокомпонент, російський художній текст, індивідуально-авторська письменницька манера.

Український мовний компонент у російському художньому тексті — переважно поетичний, з чітко окресленим значенням, без розуміння якого поезія української лінгвокультури втрачає сенс. Тлумачення українізму (або його лексико-семантичного варіанта, якщо слово є багатозначним) своєрідно здійснюється в художньому контексті кожного окремого письменника і є особливістю його індивідуального стилю¹.

У російськомовній творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка український мовний елемент фіксується насамперед у романі «Пан Халявский», у повістях «Панна сотниковна», «Ложные понятия», «Ярмарка». У цих творах висвітлено побут, військові та соціальні традиції, які пов'язані з епохою козацької доби в Україні, ієрархія козацьких військових посад і звань, артефакти українського національного вбрання, витвори українського кулінарного мистецтва, реалії повсякденного життя українського народу в епоху гетьманщини².

Змальовуючи українську дійсність, Г. Квітка не відмовляється від використання рідної йому лінгвокультури і вживає українські розмовні елементи, колоритні лексичні українізми, символічні українські культуреми. О. О. Потебня відзначав, що «мова Квітки є незамінним історичним пам'ятником, оскільки немає іншого письменника, у творах якого східно-малоруська мова 30-х років була б

---

¹ Див. докладніше: *Озерова Н. Г.* Украинский лингвокультурный компонент в творчестве В. Нарезного // Проблемы зиставної семантики.— 2007.— Вип. 8.— С. 59, 61–62; *Полякова Т. М.* Авторські тлумачення українізмів у творах О. І. Купріна // Укр. мова.— 2013.— № 3 (47).— С. 94–100.

² Див.: *Полякова Т. М.* Культурно-побутова традиція нащадків українського козацтва в російськомовних творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // Наук. часопис Нац. пед. ін-ту ім. М. П. Драгоманова.— Сер. 9. Вип. 11.— 2014.— С. 158–165.

зафіксована в такій повноті та вишуканості»³. Українізми в російському тексті Г. Квітки сприяють відтворенню українського культурно-побутового середовища і виконують низку функцій, головними з яких є пізнавально-естетична та художньо-атрактивна (споглядально-чуттєва функція сприйняття).

Письменник усвідомлює, що вживані ним українізми можуть бути справді інокультурними, тобто незрозумілими для російськомовного адресата, тому в більшості випадків супроводжує використання таких лексем різними поясненнями: індивідуально-письменницьким способом, прямим перекладом у дужках або перекладом, який подається з уточненням «то есть», «или», «по-тогдашнему называемый», «которое в Украине имеет название». Наприклад: «Такое отличие вразумило меня, что я маменькин “пестунчик” (любимец)»⁴, «Я был у маменьки пестунчик, т. е. любимчик» (с. 32) (тлумачення українізму з добorem російських суфіксальних похідних-синонімів), «Послушай, душко Трушко (Трофимушка)» (с. 12) (Г. Квітка подає відмінну від російської українську граматичну форму звертання), «Мужчины, и все по чинам, садились на скамьях, или “ослонах”, против женского пола» (с. 21), «В то время паньчи тут же, на дворе, между собой боролись, бегали “навыпередки” (взапуски)» (с. 24), «Короля должно шановать (почитать)» (с. 25), «При выходе в сени, на пороге, подносится кубок, чтобы хозяйские “вороги” (враги) не переступали через пороги» (с. 28), «Над крыльцом о пяти ступенях были “присенки”, или навес, поддерживаемый двумя столбиками» (с. 326), «Да чего ты, пане Кнышевский, так турбуешься (хлопочешь)?» (с. 50), «Обмалевал сундучок, или дзиллик (так тогда называлась стулка, т. е. стул)» (с. 65), «Ударил мышь халявою, т. е. голенищем» (с. 159), «Немного сгодом (спустя несколько) дворецкий внес большой поднос» (с. 19), «Завтра неделя (воскресенье)» (с. 313), «Каково нам было, как “позаторик” (третьего года) провожала его с казаками за Изюм» (с. 293), «Торик или позаторик (прошлого года или третьего года)» (с. 308); «Потурать вам (дать волю), так вы бы все раздали» (с. 297), «Так смешно вдавали, т. е. комедию пускали, или, как должно говорить, “представляли”» (с. 151), «Из паньчей на ее долю достался гарниший и моторниший (лучший и ловкий)» (с. 312).

Найчастотнішим у Г. Квітки є постпозитивний прямий переклад українського компонента — іменника, дієслова, прикметника, прислівника, словосполучи на позначення національного артефакту, атрибутивної ознаки, поміна agentis/personalis, хронології. Таким перекладом у дужках супроводжуються українізми «ослон (скамейка)» (с. 39), «рушниця (ружье)» (с. 308), «вал (пряжа)», «клуя (рига)» (с. 43), «страва» (кушанье) (с. 16), «ранок (утро)» (с. 292, 297), «цап (козел)» (с. 32), «зирка блиснула (звезда заблестала)» (с. 301), «харцызы (разбойники)» (с. 317), «шибеник (сорвавшийся с виселицы)» (с. 313) (авторське гумористичне тлумачення, яке можна розглядати як доповнення до загальноприйнятого визначення семантики лексеми — письменник збагачує українізм ще одним лексико-семантичним варіантом: ‘той, кого вішали та не повісили, хто запобіг шибениці’ (пор.: «шибеник. 1. Заст. Той, хто повісився або кого повісили на шибениці. 2. Розм. Те саме, що бешкетник <той, хто здійснює непристойний вчинок>»⁵).

³ Цит. за: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності.— К., 2012.— С. 243.

⁴ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори : В 7 т.— К., 1979.— Т. 4.— С. 12. Далі посилання на тексти Г. Квітки наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках сторінки.

⁵ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 164; 1980.— Т. 11.— С. 449.

В аналізованих текстах наявні українізми, специфічні українські культури, які характеризуються лексико-семантичною варіативністю щодо їхніх формальних російських еквівалентів, тому такі одиниці потребують авторського тлумачення, напр.: «Ох, как он меня в прошедшую *неделю* (воскресение) застыдил» (с. 291), «Несколько учеников, из тутошних казацких семейств, твердили свои “*стихи*” (уроки)» (с. 34). У художньому контексті вказано і на багатозначність східнослов'янської культури *хата* в українській лінгвокультурній традиції. У козацькому середовищі зазначеного історичного періоду *хата* — це і різновид будівлі, що засвідчувала високий ранговий статус її мешканців (у словосполученні *велика хата*), і ‘відсік’ — складова частина житла із своїм побутовим призначенням, напр.: «В сотенном местечке Тарановке Харьковского казачьего Слободского полка, в доме пана сотника, в так по-тогдашнему называемой “*большой хате*”... сидела девушка» (с. 291), «Большое строение, разделенное на две половины длинными сенями; вот мы и вошли. Налево была *хата* и “комната”, где жил пан дьяк Тимофтей Кнышевский с своим семейством» (с. 34).

Українізми у творах Г. Квітки можуть пояснюватися добром відносних російських синонімів або близьких за значенням російських слів, які автор уживає (перераховує) через кому, вказуючи на характерні ознаки реалії, яка згадується, напр.: «Пошли вдоль залы, кто помоложе, *купами*, группами, рядами, шеренгами» (с. 401), «Та *гетьте*, пустите, я за паньчом» (с. 155).

Відмітною рисою російськомовної творчості Г. Квітки є використання української культури для тлумачення українізму, прийом, який неможливий і відсутній на сторінках творів російських письменників, напр.: «Накупил ей дорогих *намист* (*кораллов*)» (с. 322) (пор., наприклад, з авторським тлумаченням українізму в тексті О. Купріна: «Это была нитка дешевых красных бус, известных в Полесье под названием “*кораллов*”»⁶).

У романі «Пан Халявский» постпозитивним поясненням у дужках висвітлюється принцип утворення українських антропонімів: «... Павел Миронович *Халявченко* (он умер холостым и потому не мог именоваться полным “*Халявским*”, но как юноша — *Халявченко*)» (с. 86). Ширшу ілюстрацію системного формування українських прізвищ на -о знаходимо в широкому контексті повісті «Панна сотниковна»: «Сыночек пана есаула тарановской сотни, мальчик лет семнадцати, из первых поступил в училище... он упросил одного из учителей... написать <новые поздравительные вирши>... Учитель... написал, а пан *есауленко* во столько же времени выучил... и выступил... На место откланявшегося и отошедшего в сторону пана *есауленко* выступил *дьяченко*. Дьячок, отец его, еще в молодости своей достал от киевских бурсаков виршу... теперь, вспоминая... дал сыну выучить» (с. 304).

Для назви роману «Пан Халявский» обрано антропонім, утворений від лексеми *халява* (ад’єктив *халявський* — форма, яку не фіксують російські лексикографічні джерела), а сюжетна лінія спрямовує думку читача до змісту сталого українського виразу (*отримувати що-небудь*) *на халяву*. Однією з версій походження виразу є така: слово *халява* є запозиченням з польської мови (*cholewa*); представники збіднілого польського дворянства нерідко брали *на халяву*, тобто складали у чоботи («*халява* — юж., зап. сапожное голенище...»⁷) дрібні подарунки, їжу або те, що можна було б узяти безкоштовно, тобто *на халяву*. В ук-

⁶ Куприн И. А. Собрание сочинений : В 6 т. — М., 1957. — Т. 2. — С. 329.

⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. — М., 1955. — Т. 4. — С. 541.

раїнській мові багатозначна лексема *халява* виявила активність у формуванні сталих виразів⁸, одним з яких є вираз *на халяву*: «*халява... 3. розм. Про щось дармове, безплатне. На халяву — задарма*»⁹. Українські та російські етимологічні джерела, припускаючи різноманітні шляхи походження слова *халява* (наприклад, з праслов'янської або з циганської, польської мов чи латини), наголошують на сумнівності й малодоказовості цих припущень¹⁰.

Авторський вибір є свідченням справжнього комічного таланту Г. Квітки: у назві роману фокусується головна ідея — відтворення стилю життя певної соціальної верстви «шановної старовини», а саме — людини, яка звикла отримувати що-небудь задарма, легко, без зусиль. Таким чином, прізвище головного героя *Халявський*, уживане в поєднанні з українською історичною формою звертання до високої особи *пан*, демонструє зв'язок імені з художнім типом (типом персонажа), тобто відбиває «широку формулу тотожності імені та образу (або характеру його носія), <яка існує в народній свідомості>»¹¹. Використання таких слів (зворотів) зі сфери народної культури в художньому мовленні «веде до рамкової організації тексту, до усвідомлення його участі у відтворенні загальнонародних і загальнолюдських цінностей»¹².

У російському тексті письменника український лінгвокомпонент зазвичай оформлено графосемантичними засобами (лапками), а його зміст, крім прямого перекладу, може висвітлюватися описово — словесне оточення є достатнім для загального розуміння значення номінації, напр.: «Лица, нравившиеся мне, я красил любимыми цветами.., но как “пензель” у меня был довольно толст, то и крашение мое переходило чрез границы» (с. 66), «Затем выступили “*виришаники*” говорить поздравительные *вириши*» (с. 304).

У колі українізмів, значення яких висвітлює контекст, наявні лексеми, що є історично спільними для східнослов'янської мовної традиції. Такі слова відображають національний колорит української мови і водночас мають характеристику периферійних (або, наприклад, професійних) одиниць у сучасній російській мові (у російській лексикографічній літературі їх фіксація супроводжується позначками «розмовне-знижене», «просторічне», «застаріле» або «жаргонне», «професійне»), напр.: «По окончании торга... попотчевал из своих рук водкою на *могорыч*» (с. 32) («магарыч [от араб. maharig (мн. ч.) — расходы, издержки]. *Разг.-сниж.* Угощение (обычно включающее выпивку) в связи с заключением какой-л. выгодной сделки... устраивается той стороной, которая получила выгоду, награду и т. п.»¹³), «В руках он несет какую-то дерюгу... с разными безобразного *колера* пятнами <...> это было то сукно.., которое было необыкновенно прелестного цвета.., а теперь стало мерзкого цвета с отвратительными пятнами» (с. 69) («*колер* [от лат. solog — цвет]. *Проф.* Цвет, окраска; оттенок и густота краски»¹⁴).

⁸ Словник української мови.— 1980.— Т. 11.— С. 15; *Хобзей Н., Сімович К. та ін.* Лексикон львівський: поважно і на жарт.— Л., 2012.— С. 766.

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— С. 1555.

¹⁰ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2012.— Т. 6.— С. 152; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 320.

¹¹ *Флоренский П.* Имена // Опыт: Литературно-философский ежегодник / Под ред. А. В. Гулыги.— М., 1990.— С. 351.

¹² *Кононенко В. І.* Мова у контексті культури.— К.; Івано-Франківськ, 2008.— С. 59.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и глав. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— С. 512.

¹⁴ Там же.— С. 439.

Український звичай ‘давати/дати гарбуза’ (як результат — ‘отримати гарбуза’) — «відмовляти кому-небудь у сватанні»¹⁵ висвітлено описово. Українська лексема *гарбуз* заміщується в тексті письменника словом *арбуз*, що було прийнятним в українській мовленнєвій практиці того часу, напр.: «Часто случалось, что... обнадеженный жених, возвращаясь с восхищением, находил у себя в экипаже тыкву; после чего, как ясного отказа, не смел более в дом показываться... Я пропасть получил тыкв, до того, что меня в околотке прозвали “арбузный паньч”. Известно, что у нас тыква зовется *арбузом*» (с. 125) («*гарбуз, арбуз по южному произношению; но в смол. и на границе Малороссии тыква; арбуз там называется кавун, каун*»¹⁶).

Українізми в російському тексті Г. Квітки відбивають українську ментальність, відображають мовну картину світу, оскільки вони є так званими прихованими лінгвокультурними знаками національного світосприйняття. Наприклад, як і О. Купрін, письменник уживає українську лексему *веселье* (‘весілля’), її словотвірні похідні — «пели *весельные* (свадебные) песни» (с. 309), які вказують на те, що обрядова традиція одруження в Україні пов’язується з емоцією радощів, веселощів (пор. з рос. номінацією ‘свадьба’, яка відображає результат такої дії, як сватання)¹⁷.

Українізми у творах Г. Квітки виконують просвітницьку функцію — відбивають історію розвитку української лінгвокультури (її відмінну граматичну будову, диференціацію в лексико-семантичній структурі певних лексичних одиниць, формально схожих у двох мовах), висвітлюють українські міжнаціональні історичні контакти, які вплинули, зокрема, і на українську мовленнєву практику. Письменник певною мірою здійснив авторський відбір таких культурем: уживає ті, які є найкolorитнішими для російського читача і вирізняються звуковою, зовнішньою оболонкою порівняно з близькoспорідненою російською мовою.

Так, деякі з уживаних українізмів є лексичними запозиченнями з німецької мови (середньовісньонімецької), які потрапили до української через польське посередництво і сягають своїм корінням латини: *турбуватися, шанувать, дзиллик, кунштик, кошт, родзинки*. Серед запозичень безпосередньо з польської мови автор уживає такі: *блакитний, шляхта, <выпить> на потуху, ясновельможный, кунтуш* (запозичення частково за посередництвом угорської мови, не виключаючи тюркське джерело). З-поміж запозичень з турецької мови — *чумак, сердюк, харцыз, кирея, сурмы*; з балтійських мов — *клуня*; з латини через польську мову — *приватный, пензель / пензелик, цимбалы, канты, вириши, бурса*; з романських мов — *цан*; з італійської мови за польського та німецького посередництва — *дукаты*; з чеської мови через польську — *кухарь* (слово також має латинське коріння) і чеське *кряля* як вторинне утворення на українському ґрунті¹⁸. Наприклад: «Мне всегда дают дорогу и кланяются; а тут и еще больше начали меня *шанувать*» (с. 292), «Павел Григорьевич вышел в столовую рассматривать хозяйские портреты и т. п. *кунштики*, по стенам висящие» (с. 418).

¹⁵ Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— С. 183.

¹⁶ *Даль В.* Знач. праця.— Т. 1.— С. 344.

¹⁷ Див. уживання цього українізму в повісті О. Купріна «Олеся»: «*веселье справляе*» (Купрін А. И. Знач. праця.— Т. 2.— С. 255).

¹⁸ Див.: Етимологічний словник української мови.— 1982.— Т. 1.— С. 205, 304, 403; 1985.— Т. 2.— С. 143, 365, 435, 467; 1989.— Т. 3.— С. 69, 74, 143, 164; 2003.— Т. 4.— С. 544, 568, 334; 2006.— Т. 5.— С. 101, 218, 480, 679; 2012.— Т. 6.— С. 59, 160, 248, 354, 375, 443; *Даль В.* Знач. праця.— Т. 4.— С. 681.

Поряд із зразками українського загальнолітературного мовлення на сторінках творів Г. Квітки спостерігаються українські застарілі слова: *ляхавка* ('поділ жіночої сорочки, розшитий тим же візерунком, що й рукава'), *цесарец* (виходячи з контексту, так в Україні іменували крамарів — вихідців з Чехії, Угорщини та Австрії; див.: «на юге чехов и венгров зовут цесарцами»¹⁹, «цесарець — *діал.* австрієць»²⁰); номінації церковно-релігійної сфери — *пáлия* ('старовинна церковна книга', пор. рос. *палéя*); оригінальні латинізми в мові (в тому числі і повсякденній) представників українського навчально-просвітницького середовища (письменник неодноразово акцентує на шкільних розмовно-мовленевих традиціях в Україні) — *домине, елекция*; польські вкраплення — *круль*. Польські лексеми висвітлюють особливості розмовно-побутового мовлення із вкрапленнями старого західноукраїнського варіанта, а відтак відтворюють місцевий мовний колорит, напр.: «Предок мой, при каком-то польском короле бывши истопником, мышь, беспокоившую наияснейшего пана *круля*, ударил халявою» (с. 158–159). (Не уникає вкраплення польських розмовних елементів у творах з українською тематикою і О. Купрін, наприклад, в оповіданні «Звезда Соломона» в мові персонажа-українця фіксується польський вислів: «Мое мнение — землю продать. Вozиться с ней — это, как говорят поляки, “более змраду, як потехи”»²¹.)

Наявність численних українізмів у російському тексті Г. Квітки пояснюється належністю письменника до українського мовно-культурного середовища. Разом з тим він подає українізми не спонтанно, не заміщує, а супроводжує їх перекладом або вдається до контекстного тлумачення. Вибір української лексики був у Г. Квітки цілеспрямованим, і це стосується як його перекладацької діяльності (відомо, що письменник власноруч переклав низку своїх українських творів російською мовою), так і безпосередньо російськомовної творчості. Г. Квітка завжди намагався довести незамінність української мови в художньому викладі, підкреслити її цінність як літературної, показати, що навіть найкращий підбір російського мовного еквівалента, точного і близького за змістом, не може замінити оригінальної української номінації²² (мова йде про створення чи переклад національного, українського за духом твору). Мовно-культурні уявлення письменника збігаються з позицією Г. Сковороди, який розглядав «неперекладність» оригінального слова як «культурну специфіку мови», яка породжує необхідність послівного витлумачення або інтерпретації²³.

Зрозуміло, що в певних ситуаціях літературно-етнографічного відтворення українського буття відмова від використання українських образних засобів або українських символічних мовних знаків (які висвітлюють асоціативні паралелі українського світосприйняття, міжнаціональні взаємозв'язки різного характеру) була для Г. Квітки просто неможливою. Письменник репрезентує істотний мовний словник української культури, що віддзеркалює особливості української дійсності і який, як відомо, «виступає основним засобом передачі етнокультурної інформації»²⁴.

¹⁹ *Даль В.* Знач. праця. — С. 574.

²⁰ *Словник української мови.* — Т. 11. — С. 204.

²¹ *Купрін А. И.* Знач. праця. — Т. 5. — С. 450.

²² *Фінкель О. М.* Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Черноватий Л. М. Олександр Фінкель — забутий теоретик українського перекладознавства. — Вінниця, 2007. — С. 304.

²³ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : У 2 т. — К., 1973. — Т. 2. — С. 345, 469.

²⁴ *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация. — М., 2000. — С. 7.

Залучення українізмів у російський художній текст сприяло збагаченню лексичного складу російської літературної мови, утвердженню в ній значного шару східнослов'янської народнорозмовної лексики різного походження, про що свідчать російські лексикографічні джерела²⁵. Використані українізми у творах літературних класиків, зокрема у Г. Квітки-Основ'яненка (*гетман, сердюк, чумака, хлопец, москаль, вириши, канты, гопак, бурса, галушки, кунтуш, приватный, кошт, шляхетство, шляхетский, ясновельможный*), органічно входили до нового соціокультурного контексту і поступово перетворювалися на мовно-культурну норму.

T. M. POLYAKOVA

THE AUTHOR'S RENDERING OF THE SENSE OF THE UKRAINIAN CULTURE-SPECIFIC WORDS IN THE RUSSIAN-LANGUAGE WORKS BY H. F. KVITKA-OSNOVJANENKO

The article deals with different possibilities of presenting and interpreting specific Ukrainian words that are proper in the Russian-language literary discourse of the Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovjanenko. The author's methodology in rendering the sense of those language components that pertain to a different culture is considered, Kvitka-Osnovjanenko's style and literary skills are also regarded.

Key words: ukrainism, Ukrainian culturemes, allo-cultural language component, Russian literary discourse, individual authorial writing skill.

---

²⁵ У російській лексикографічній літературі такі лексеми звичайно подаються із зазначенням топонімної або топонімно-хронологічної співвідносності та специфіки вживання, наприклад: «*дивчина* — разг. девушка (обычно в речи украинца или об украинке). *Красивая дивчина*», «*ишнок* — небольшое питейное заведение на Украине до 1917 г.» тощо (див.: Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935–1940; Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. — М. ; Ленинград, 1950–1965; Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М., 1984. — 797 с.; Большой толковый словарь русского языка).

РУСИЗМИ (РОСІЯНІЗМИ) В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. _____

У статті на матеріалі російсько-українських перекладних словників початку ХХ ст. розглянуто місце русизмів (зокрема іменників) у лексикографічній практиці минулого століття. З'ясовано їхній статус і поширеність у сучасній українській мові та вітчизняному словникарстві.

Ключові слова: русизм (росіянізм), позірні русизми (псевдорусизми), українська лексикографія, російсько-українські перекладні словники.

Останнім часом усе частіше не лише в наукових працях, а й у публіцистиці, на різних форумах, у соціальних мережах тощо звучать слова «русизми», «росіянізми», «суржик» і т. ін. З одного боку, прагнення громадян до чистоти мовлення не може не заслуговувати на схвалення, однак, з другого боку, до росіянізмів нерідко зараховують слова, які зовсім не є ними ¹.

Як зауважує Н. Дзюбишина-Мельник, слово *русизм* з'явилося вже у ХХ ст., причому до середини 20-х рр. залишалося маловідомим ². Сьогодні дедалі більше вживаним стає активізований з початку 90-х рр. ХХ ст. синонім до слова *русизм* (від рос. *русский*) — *росіянізм* ³ (від укр. *російський*) ⁴. В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що «на синхронному рівні під *русизмом* переважно розуміють російську мовну одиницю, що перебуває за межами української літературної мови і не зафіксована її словниками, яка потрапляє спонтанно при *інтерференції* чи включається із стилістичною метою в українське усне або писемне мовлення» ⁵. На схоже формулювання натрапляємо і в праці М. Пентилюк: «*росіянізми* — це невмотивоване використання російської лексики, що не має відповідників в українській мові» ⁶.

Хоча перше визначення слова *русизм* засвідчує, що ці мовні одиниці не залучають до словників української мови, у лексикографічних джерелах різних років вони все-таки трапляються (найчастіше лексичні та словотвірні).

¹ Про суб'єктивність суджень щодо власного й чужого мововжитку див., наприклад: Хентшиль Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 3–25.

² Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ ст. // Наук. зап. НаУКМА. — 2003. — Т. 22. Ч. 1. — С. 16.

³ Як синонім уживають також слово *суржикізм*.

⁴ Див., наприклад: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 17.

⁵ Іжаскевич Г. П. Русизм // Українська мова : Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — 2-е вид. — К., 2004. — С. 565.

⁶ Пентилюк М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього вчителя-філолога в білінгвальному середовищі // Вісн. Глухів. держ. пед. ун-ту. Сер. «Пед. науки». — 2009. — Вип. 13. — С. 24.

Нині дедалі актуальнішими стають перекладні російсько-українські лексикографічні праці початку ХХ ст., частину з яких перевидано або оцифровано. Оскільки зараз частина вітчизняних мовознавців дещо ідеалізує згадані словники⁷, важливим завданням є аналіз української частини їхнього реєстру. Зокрема, цікавою буде ідентифікація росіянізмів, полонізмів, діалектизмів та інших груп лексики.

У пропонованій статті розглянемо українську іменникову лексику, що міститься в трьох популярних словниках минулого століття: «Словнику московсько-українському» (1918) В. Дубровського (СМУ), «Російсько-українському словнику» (1918) С. Іваницького й Ф. Шумлянського (РУС-18) та академічному «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського й С. Єфремова (РУС-24-33)⁸, на наявність у її складі русизмів. Для порівняння використовуватимемо й інші лексикографічні праці ХІХ–ХХ ст., а також сучасні тлумачні та перекладні словники.

Комплексне дослідження всієї іменникової лексики (а в перспективі — й інших частин мови) стає можливим лише завдяки створеним на основі паперових словників (оцифрованих копій) електронних лексикографічних систем: 1) «Словник московсько-український» (В. Дубровський), 2) «Російсько-український словник» (С. Іваницький, Ф. Шумлянський), 3) «Російсько-український словник» (А. Кримський, С. Єфремов)⁹. За допомогою цих систем можна відібрати всі українські одиниці (слова й словосполучення), що зафіксовані в названих словниках.

На основі українських реєстрів, що є частиною створених лексикографічних систем, й інтегрованого до них граматичного словника української мови (неідентифіковані слова було промарковано вручну), створено базу реєстрів іменникової лексики (див. рис. 1.). Для порівняння залучено також реєстр словника Б. Грінченка (Гр.).

Створена база дозволяє вибрати й проаналізувати: 1) реєстри іменникової лексики кожного з 4-х словників (Гр., СМУ, РУС-18, РУС-24-33); 2) перетини реєстрів усіх словників (спільна й відмінна лексика промаркована знаками «+» та «-»); 3) спільну лексику (СМУ + РУС-18, СМУ + РУС-24-33, РУС-18 + РУС-24-33; за потреби + Гр.); 4) унікальну лексику, що міститься лише в певному словнику, але відсутня в інших; 5) слова за морфемами (наприклад, суфіксом).

Загальновідомо, що іменник — найчисленніша частина мови. Лексикографічні джерела різних років підтверджують, що найбільше в мові саме іменникових одиниць. Не становлять тут винятку й аналізовані праці. Іменники — найширша група лексики (йдеться про українську частину реєстру) в усіх словниках: СМУ — близько 22 тис. слів, РУС-18 — понад 25 тис., РУС-24-33 — понад 53 тис. З них спільних іменників у всіх працях — понад 9,5 тис., (СМУ) +

⁷ У передмові до перевиданого РУС-18 читаємо: «Хоча з часу першого видання словника С. Іваницького й Ф. Шумлянського минуло майже століття, він і нині цілком придатний для практичного використання, особливо, якщо зважити на ту обставину, що й тепер завдання дерусифікації й розширення сфер використання української мови є таким же актуальним, як і на початку ХХ століття» (Масенко Л. Передмова // Російсько-український словник / Уклад. С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К., 2006. — С. 5).

⁸ Список скорочень назв цих та інших словників див. у кінці статті.

⁹ Про першу систему див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Словник московсько-український В. Дубровського: склад і структура // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 89–96; Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Цифрова лексикографічна система «І. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник» та її можливості // Наук. зап. КДПУ. Сер. «Філол. науки». — 2017. — Вип. 153. — С. 751–756; про побудову третьої системи йтиметься пізніше ще в одній розвідці.

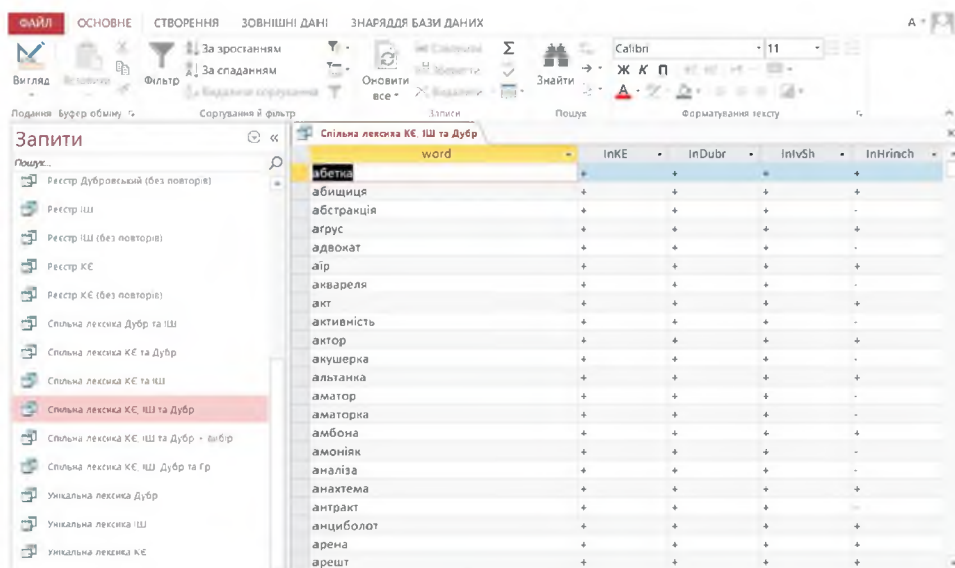

Рис. 1. Іменникова база словників

(РУС-18) – (РУС-24-33) — близько 2,5 тис., (СМУ) + (РУС-24-33) – (РУС-18) — понад 3,5 тис., (РУС-18) + (РУС-24-33) – (СМУ) — близько 6,6 тис. Зафіксовано також багато унікальних іменникових лексем: СМУ — понад 6 тис., РУС-18 — близько 6,5 тис., РУС-24-33 — понад 33 тис.

Щодо виявлених у реєстрах СМУ, РУС-18 і РУС-24-33 іменників-росіянізмів, то більшість з них насправді є так званіми позірними русизмами¹⁰ (інші назви — неправдиві русизми, псевдорусизми), частину з яких фіксують і лексикографічні праці ХХІ ст. Подібні реєстрові одиниці в сучасних джерелах зазвичай супроводжуються ремарками «заст.» — застаріле слово, «рідко» — рідко-вживане, «розм.» — розмовне, «ц.-с.» — церковнослов'янське тощо.

Зазначимо, що проблема розмежування власне русизмів і псевдорусизмів (позірних русизмів)¹¹ є непростою. Не завжди можна однозначно стверджувати, до якого саме типу належить те чи те слово. Особливо це стосується давньої лексики. Як вважає Л. Гнатюк, перед сучасним дослідником часто постає питання відмежування архаїзмів, властивих староукраїнському письменству, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від власне русизмів¹². На

¹⁰ Позірні русизми — одиниці, наявність яких в українській мові, попри зовнішню подібність з аналогами в російській мові, не зумовлена контактуванням з другою. Вони не є запозиченнями з російської мови, хоча можуть нею підтримуватися. Це слова, зокрема праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову безпосередньо (через традиції живого діалектного спілкування) або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янськими та елементи давньоруської мови. До позірних русизмів також зараховують запозичення з різних, крім російської, мов (докладніше див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 16–22).

¹¹ Багато позірних русизмів, за спостереженням Н. Дзюбишиної-Мельник, містяться, зокрема, в словниках Є. Желехівського — С. Недільського та Б. Грінченка. Однак дослідниця зауважує, що про статус подібних слів важко говорити, орієнтуючись лише на згадані праці, оскільки вони не є нормативними. Підставою для визначення статусу позірних русизмів може бути спосіб їх уживання в художніх текстах різних авторів, причому вживання досить частого (що засвідчує узвичаєність у мові) (див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця. — С. 19). Чимало подібної лексики містять також етимологічні словники української мови.

¹² Гнатюк Л. Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // Культура слова. — 2014. — № 80. — С. 15.

важливість порушеної проблеми вказують й обговорення, дискусії письменників, редакторів і, зрештою, пересічних мовців¹³.

Дещо простіше на сучасному етапі виявити справжні росіянізми, що ввійшли до нашої мови в післяреволюційний період як найменування нових реалій життя в інших історичних, соціально-економічних, політичних та ін. умовах.

У всіх аналізованих джерелах зафіксовано чимало іменників-псевдорусизмів, значно менше — власне русизмів. Без будь-яких застережних зауважень найбільше їх містить РУС-18. А ось автори РУС-24–33 свідомо ввели до реєстру значну частину росіянізмів. Біля таких слів стоїть ремарка «рус.», яку подано і в списку скорочень. У тексті словника подібні одиниці також позначено як «русизм», подекуди в поєднанні з іншими ремарками та коментарями («считается руссизмом», «не есть уже руссизм», «вульг. руссизм», «только как руссизм», «несомненный руссизм» тощо). Уведення подібних слів до реєстру пов'язане, очевидно, з активним уживанням їх пересічними громадянами, з одного боку, і бажанням авторів застерегти сучасників та майбутнє покоління від використання подібної лексики, — з другого.

Дослідження іменникової лексики трьох словників показало, що в їхніх реєстрах міститься кілька спільних псевдорусизмів: *єдиниця* (у знач. «одиниця» — РУС-18 і РУС-24–33, у знач. «одиначка» — усі словники), *жизність* (очевидно, від старослов'янського слова «жизнь»), *обув'я, обуття* (взуття). Дещо більше подібних слів у двох різних словниках, напр.: *відказ* (відмова), *віршовка, власть, воздух* (повітря), *год, гостиниця, жєницина, звїзда, лічєбник, овоц, посланіє, уятина* (РУС-18 + РУС-24–33)¹⁴; *лодарь, побїда* (побідник, побідниця) (СМУ + РУС-18); *повновласть, шуткування*¹⁵ (СМУ + РУС-24–33)¹⁶.

Оскільки спільних іменників-псевдорусизмів не так багато й переважна частина добре відома з творів українських класиків, докладно на їх описі спинятися не будемо¹⁷. Додамо тільки, що досить цікавим, на наш погляд, є переклад російського слова *задача* в різних джерелах. У РУС-18 і РУС-24–33 його відповідниками є *за(в)дача, завдання* без розмежування значень, як це бачимо в сучасних словниках: 1) завдання і 2) *спец. задача*. Натомість у СМУ цей іменник перекладено як *завдання, загадка* (еквівалента *задача* в українській частині реєстру взагалі немає).

Як уже зазначалося, багато русизмів (переважно позірних) містить у своєму складі РУС-18. До його реєстру, наприклад, крім українських назв місяців авто-

¹³ Див., напр.: Трубай В. Унадився журавель до бабиних конопель : Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? // Слово Просвіти.— 2009.— 16–22 лип. (№ 28).— С. 4; Гребенюк В. «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене.— <http://spadoc.org.ua/etnolingvistyka/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>; Голубець М. На захист рідної мови й культури мовлення.— Л., 2011.— 55 с.; Українська мова: вчора, сьогодні, завтра.— <http://forum.slovnyk.ua/index.php?showtopic=1769>; Русизми чи ні.— <http://ua-mova.livjournal.com/272294.html>. Зареєстровано навіть електронну петицію «Скасувати русизми в українській мові...» на порталі Президента України (див.: <http://spadok.org.ua/etnolinguistika/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>), яка, щоправда, не набрала необхідної кількості голосів.

¹⁴ Крім розглянутих слів, у РУС-18 і РУС-24–33 наявні ще й такі, наприклад, безпосередні запозичення з російської мови: *парень, парняга, парохід*. Усі вони відсутні в сучасних лексикографічних джерелах.

¹⁵ Цікаво, що слова *шутка* в жодному з аналізованих словників не зафіксовано, проте воно є в словнику Б. Грінченка.

¹⁶ У цих же словниках подано слова *пригзуцання, угруцання*, походження яких не зовсім зрозуміле. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано дієслово *угруцати* й зроблено припущення, що воно може походити від слова *грусть* (ЕСУМ, VI, 18).

¹⁷ Майже всі наведені слова зафіксовані в ЕСУМ, деякі зі стилістичними ремарками (перев. заст.) містяться і в сучасних джерелах, зокрема в СУМ-20.

ри ввели найменування, що ввійшли до лексичної системи російської мови і сприймаються нині як росіянізми: *апріль, декабрь, ноябрь, октябрь, сентябрь, февраль*. Причому слова *апріль, ноябрь* і *декабрь* подано на першому місці¹⁸.

Чимало русизмів зафіксовано на позначення назв осіб: *грабитель, грузчик, кащей, мошеник, мошениця, нарушитель, основателька, председатель, председателька, подпомошник, подпомошница, полномочник, предприемець, основатель, основателька, прожора, родители, рождениця, сожитель, сожителька, суєвір, супруг, супруга*. Трапляються й назви на позначення різних предметів побуту: *бомага, бомажка, карандаш, резина, тетрадь, тетрадка, фонар, фонарик*. З російської взято (або утворено з частин російських слів) деякі термінологічні назви: *знаменатель* (мат. знаменник), *кризис*, *числитель* (мат. чисельник), *языкознание*.

Крім розглянутих, зафіксовано ще низку русизмів, частина з яких є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями: *втеря, вуголь, ерунда, жизненність, канфетка, кладвище, лицепрятство, можевельник, мрачність, неблеклість, обнаження, окунання, пол* (стать), *пословиця, серебро, скороговірка, созвучність, струя, суєвірність, суєвірство, суєвір'я, сузвіздя, трущоба*.

Частина наведених іменників (напр.: *ерунда, знаменатель, кризис, числитель*) є, найпевніше, лексичними й словотвірними росіянізмами, оскільки вони відсутні в розглянутих лексикографічних джерелах XIX–XXI ст. Однак переважна кількість слів (напр.: *минута, председатель, председателька, струя, супруг, супруга, тетрадь, трущоба, фонар* тощо), зважаючи на їх наявність в «Етимологічному словнику української мови» та інших словниках, очевидно, належить до псевдорусизмів (див. табл. 1.) У сучасних лексикографічних працях і в словнику Бориса Грінченка більшості згаданих одиниць немає.

На відміну від двох інших словників РУС-24–33 містить чимало маркованих росіянізмів (власне русизмів). До цієї категорії лексики автори зарахували, наприклад, значну частину загальноновживаних і термінологічних одиниць чоловічого роду (правильними вони вважали форми жіночого роду), що сьогодні закріпилися в літературній мові і є нормативними, напр.: «Корректив — коректіва (-ви), (рус.) коректив (-ву), поправка» (РУС-24–33, II, вип. 1); «Кредитив — 1) (для получения денег) кредитива (-ви) и (рус.) кредитив (-ва)» (там же); «Крем — крема, (рус.) крем (-му)» (там же). Також до росіянізмів потрапили такі іменники ч. р.: *манікюр* (укр. манікюра), *маркізет* (укр. маркізета), *метод* (укр. метода), *мовеїн* (укр. мовеїна), *негатив* (укр. негатива), *наркоз* (укр. наркоза) тощо. Слід зазначити, що в СМУ і РУС-18 розглянутих найменувань (крім слів *метода* (ж. р.) і *кредитив* (ч. р.) в РУС-18) не зафіксовано.

Як русизми в РУС-24–33 марковано низку слів на позначення назв осіб: *еврей* (укр. жид, жидовин), *еврейка* (укр. жидівка), *золотопогонник* (укр. золотоплічник), *капітанша*¹⁹ (укр. (пані) капітанова), *княжна* (укр. князівна), *коробейник* (укр. щетинник, рашавець, венгерець), *кустар* (укр. доморобник, домороб, домовий вирібник), *кустарка* (укр. доморобниця), *лихач* (укр. скорокінний візник, козир), *лубочник* (укр. лубковик), *москвич* (укр. московець), *наїздник* (укр. їздець), *наїздниця* (укр. їздця), *наставник* (укр. напутник, напутенник),

¹⁸ За спостереженням В. Німчука, від давньоруських часів в офіційних документах панівною була система запозичених назв місяців. Слов'янські найменування в староукраїнському письменстві трапляються дуже рідко (докладніше див.: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 416 с.).

¹⁹ Цікаво, що подібні найменування, наприклад *гетьманша, губернаторша, директорша, міністерша, офіцерша*, в РУС-24–33 не марковані.

наставниця (укр. напутниця, напутенниця), *поміщик* (укр. дідич, державець, пан), *псар* (укр. псяр, псярник, псярник, собакар, собачник, собарник) тощо.

Таблиця 1

Русизми в РУС-18 та лексикографічних джерелах XIX–XXI ст.						
РУС-18	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Бомага (і бумага)	бумага	бумага	+	бумага ²⁰ , заст., розм., рідко (офіційний документ)	бумага, заст., рідко (офіційний документ)	–
втеря	потеря	–	потеря (у ст. «теряти»)	–	–	–
грабитель	+	+	у ст. «грабати»	–	–	–
минута (хвилина)	мінута ²¹	+	+	–	–	–
пословиця	+	–	у ст. «слово»	–	–	–
поясниця	+	+	у ст. «пояс»	розм., рідко	–	–
предсідатель	+	–	+	–	–	–
ракушка	–	–	у ст. «раковина»	діал.	–	–
резина	+	–	+	розм.	–	розм.
струя	+	–	+	–	–	–
суєвір'я	суєвіре	–	–	–	–	–
супруг	+	–	+	рідко	–	–
тетрадь	+	–	+	–	–	–
трущоба	+	–	+	–	–	–
фонар	+	–	+	–	–	–

Є також частина одиниць на позначення предметів побуту, одягу: *кокошник* (укр. кораблик, кибалка), *копірка* (укр. копіювальний папір), *кровать* (укр. ліжко), *лоток* (укр. ночовки, ваганки, нецьки, ночвина); споруд, будівель, установ: *відомство* (укр. урядництво, офіція), *завод* (*непривившийся* неологізм виробня), *кремль* (укр. фортеця, замок, акропіль), *лісопильня* (укр. тартак, драчка); приладів, пристроїв, інструментів і т. ін.: *кошка* (укр. рак, рачок), *наждак* (укр. шмергель), *парус* (укр. вітрило); їжі, напоїв: *кулеб'яка* (подано тільки русизм²²), *на-*

²⁰ Лексема *бумага* в наведеному значенні міститься також у РУС-24–33. Хоча слово й зафіксоване в багатьох словниках, однак, наприклад, Б. Антоненко-Давидович ставить під сумнів доречність його вживання в українській мові: «...слово *бумага* чи *бомага*, як казали колись у волосних «розправах» старшини й писарі, якщо й попадало на сторінки художньої літератури, то тільки задля колориту як канцелярсько-російський атрибут. Я вивчав українську мову не в канцеляристів і волосних старшин, а з уст народу, з класики, які чомусь більше любили слово папір у всяких значеннях» (Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.— К., 1970.— С. 172.)

²¹ Це слово зафіксовано і в РУС-24–33.

²² Без варіантів (лише русизми) подано й відповідники до таких найменувань зі сфери державного управління Російської імперії: Охрánка (*охран. отделение*) — охрánка (*руссизм*); Охрánник (*сотрудник охранного отделения*) — охрánник (*руссизм*).

стойка (укр. *настоянка*, *вистоялка*); юридичних понять: *жалоба* (укр. *скарга*), *приговор* (укр. *присуд*, *вирок*) тощо.

До росіянізмів потрапила також частина абстрактних, віддієслівних іменників: *витребування* (укр. *вимога*), *гладіння*, *гладження* (укр. *прасування*, *випрасування*), *накачування* (укр. *помпування*, *напомповування*, *насмоковування*), *неув'язка* (укр. *непогодженість*, *непогодження*, *непоеднаність*, *непоеднання*, *нев'язь*), *нечистоплотність* (укр. *неохайність*), *помітка* (укр. *зазначка*, *позначка*, *карб*) тощо.

До «вульгарних» русизмів автори зарахували й слова *мошенство*, *мошенництво* (мошённичество — шахрайство, шахрування, крутіїство, (зап.) ошуканство, (диал. вост.) плутня, (вульг. рус.) мошёнство, мошёнництво), перше з яких зафіксовано в ЕСУМ (стаття «мошенник»), СМУ та РУС-18.

Усі одиниці, позначені в РУС-24–33 як русизми (крім, наприклад, слів *гладіння*, *капітанша*, *кровать*, *кошка*, *мошенство*, *мошенництво*, *нечистоплотність*), містять і сучасні лексикографічні джерела. Зазначимо, що лише деякі з них подано з обмежувальними ремарками (напр.: *витребування* (канц.), *гладження* (розм.), *жалоба* (прост., заст.), *копірка* (розм.) тощо), інші є стилістично нейтральними. Слово *неув'язка* з ремаркою «розм.» зафіксовано в СУМ-11, а ось у РУС-03 його немає. Частину розглянутих іменників (але без ремарок) зафіксовано і в СМУ та РУС-18²³.

Сучасні праці містять і більшість пропонованих авторами РУС-24–33 і добре відомих тепер українських відповідників²⁴ (*вітрило*, *ліжко*, *настоянка*, *скарга*, *присуд*, *вирок*, *неохайність*, *прасування* тощо), хоча частина з них є стилістично маркованими, напр.: *жид* (СУМ-20 — *заст.* і *зневажл.*, *ірон.*; РУС-03 — *груб.-прост.*), *зазначка* (СУМ-20 — *рідко*), *напутник* (СУМ-11 і РУС-03 — *заст.*). Деякі слова позначають уже застарілі поняття, тому фіксація їх з відповідною ремаркою цілком виправдана (напр.: *кораблик*, *кибалка*; *дідиц*, *пан*).

Цікаво, що деякі розглянуті застарілі слова (марковані русизми й українські відповідники) сьогодні актуалізувалися в ужитку з іншою семантикою (напр.: *державець*, *розм.* — державний діяч; *лихач*, *розм.* — водій, що заради вихваляння або задоволення практикує швидку й ризиковану їзду).

Крім лексики, позначеної як росіянізми, РУС-24–33, як найширший за обсягом, містить чимало нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів (переважно позірних). Невелику кількість таких слів зафіксовано й у сучасних словниках. Особливості подання частини з них у лексикографічних джерелах різних років наведено нижче (див. табл. 2).

У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова виявлено також низку нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів, яких немає в інших словниках або вони наявні переважно лише в ЕСУМ: *беседка* (альтанка), *вдохновитель* (напыщенно), *выносливость*, *відтопирчування*, *добродитель* («кустар. архаїзм у Квитки, Кулиша и Шевченка»), *древесина*, (*і*)*изумруд* (восточ.), *кипрей*, *клевета* (клеветник, клеветница, клеветуха), *коп'є* (устар.), *лагер*, *малозвісність* (реже), *младенець* (возвыш.), *можевіль*

²³ У СМУ це, наприклад, такі слова: *єврей*, *єврейка*, *мошенство*, *поміщик*. Депо більше їх у РУС-18: *гладіння*, *гладження*, *єврей*, *єврейка*, *завод*, *коробейник*, *кустарь*, *мошенство*, *наставник*, *настойка*, *нечистоплотність*, *помітка*, *поміщик*.

²⁴ Невелика кількість наявних у РУС-24–33 відповідників не потрапила до активного лексичного фонду української мови, а тому не зафіксована в більшості загальномовних словників, напр.: *доморобник*, *домороб*, *доморобниця* (хоча в СУМ-20 є прикметник *доморобний*), *драчка* (лісопильня), *насмоковування*, *офіція*, *урядництво*.

(диал.), мудрець-звіздочот, насікомець (гал.), невключ[є]ість (пров.), неключість (зап.), некрушимість, нервність (устар.), нерозвитість (нерозвиненість), перечеркування, подорожалість, пропозиція, пустяковина, путанія тощо.

Таблиця 2

Русизми в РУС-24–33 та лексикографічних джерелах ХІХ–ХХІ ст.						
РУС-24–33	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Благоврем'я ²⁵	времне, время	врем'я	врем'я	врем'я, діал.	врем'я, розм.	—
визов	+	—	у ст. «звати»	—	—	—
ворюга	+	—	+	—	—	—
істукан, стар.	—	—	+	—	—	—
клевета	+	—	+	—	—	—
красавиця, рідко	красавиця	—	красавиця (у ст. «краса»)	—	—	—
кудрі, диал.	кудри	+	+	фольк., рідко	фольк., рідко	—
любовник, зап.	+	—	у ст. «любити»	рідко	—	—
мебель	+	+	у ст. «меблі»	заст., рідко	—	—
месть, гал.	+	—	у ст. «мстити»	—	—	—
обіщальник (-ця), вост.	обіщати	обіщати	обіщати	обіщати, заст., розм.	—	—
писатель, устар.	+	—	у ст. «писати»	—	—	—
подарок	+	+	—	—	—	—
подарочок	+	+	—	—	—	—

Невелику кількість русизмів містить у своєму складі «Словник московсько-український» В. Дубровського. Цілком можливо через те, що він порівняно з РУС-18 і РУС-24–33 менший за обсягом. Очевидно, позірними є такі русизми: *воспитання* (рос. *прокормление*; *воспитанис* — Ж-Н, *воспитати* — Гр.), *метіж* (ЕСУМ), *опреділення* (рос. *предназначение*; *опреділяти* / *опреділити* — Гр.), *оружинник* (в ЕСУМ та інших словниках є слово «оружжя»), *шелушіння* (*лушиння*; від праслов'янського «шелуха») ²⁶.

Зазначимо, що в аналізованих словниках (переважно в РУС-18 і РУС-24–33) зафіксовано також частину слів на позначення назв осіб за професією, родом за-

²⁵ В. Німчук слово *благоврем'я* (своєчасність) зараховує до церковнослов'янизмів, що, можливо, увійшло в українські говори через російську мову (див.: *Німчук В. В.* Зазнач. праця. — С. 63.).

²⁶ У цьому словнику зафіксовано також слова *сожитець*, *сожитиця* (пор.: *сожитель* *сожителька* — РУС-18). Імовірно, іменник ч. р. утворено від слова «житець» + старослов'янський префікс *со-* (на позначення зв'язку, поєднання з ким-, чим-небудь), хоча із зазначеним афіксом у ньому зафіксовано лише декілька слів (до того ж з іншою семантикою). Натомість активнішою є українська морфема *спів-*. Крім названих слів, у реєстрі словника міститься іменник *наупорність* (впертість), що семантично близький з рос. *упорность*. Його подано як один з перекладних еквівалентів слова *настойчивость*. Імовірно, він утворений від лексеми «упорність», яку зафіксовано в словнику Желехівського й Недільського (Ж-Н, 2, 1013).

нять і т. ін. із запозиченим суфіксом **-щик / -чик**, що сьогодні має тенденцію до усунення зі сфери нормативного слововжитку: *артільщик* (РУС-18), *бакалійщик* (РУС-18), *вибійщик* (РУС-24–33), *виправщик* (РУС-18 і *устар.* у РУС-24–33), *відкупищик* (РУС-24–33), *впорядчик* (РУС-18), *збірищик* (РУС-18, РУС-24–33), *од(від)гадчик* (РУС-18, РУС-24–33), *перекупищик* (РУС-18, РУС-24–33), *роспорядчик* (РУС-18), *табунищик* (РУС-24–33), *ціновик* (РУС-18) тощо. Подібні утворення замінюють тепер переважно варіантами з **-ник**²⁷.

Отже, лексикографічна спадщина початку ХХ ст. засвідчує функціонування в мові того часу значної кількості русизмів (але переважно позірних), які нині перебувають на периферії лексичної системи української мови й часто сприймаються як «суржикові» слова. Більшості розглянутих одиниць уже не фіксують сучасні тлумачні й перекладні словники, хоча частина з них активно вживана в українських говорах, розмовній мові, поширена в творах українських класиків ХІХ–ХХ ст. тощо. Перспективу дослідження вбачаємо в порівнянні інших груп іменникової лексики, зафіксованої в словниках цього ж періоду та в сучасних лексикографічних джерелах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Ж-Н	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
РУС-18	— Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : В 2 т.— Вінниця, 1918.
РУС-24–33	— Російсько-український словник : В 4 т. / За ред. А. Кримського і С. Єфремова.— К., 1924–1933.— Т. 1–3.
РУС-03	— Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
СМУ	— Дубровський В. Словник московсько-український.— К., 1918.— 545 с.
СУМ-11	— Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.
СУМ-20	— Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2016.— Т. 1–7.

L. M. TOMILENKO

RUSSIANISMS IN THE UKRAINIAN BILINGUAL LEXICOGRAPHY OF THE EARLY XX CENTURY

The place of russisms (in particular nouns) in lexicographical practice of the last century was studied on the material of Russian-Ukrainian translation dictionaries of the early XX century. Their state and prevalence in modern Ukrainian language and national lexicography were determined.

Keywords: russism (russianism), pseudo-russisms, Ukrainian lexicography, Russian-Ukrainian translation lexicography.

²⁷ Докладніше див.: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).— К., 2015.— 248 с.

POTEBNJA, LANGAGE, PENSÉE /

Ed. par P. Seriot, M. Schoenenberge

Lausanne : Université de Lausanne, 2016.— 216 p.

Збірник під назвою «Потебня, мовлення, мислення» (французькою мовою) видано в Лозаннському університеті (Швейцарія) за матеріалами наукового колоквиуму, що відбувся в червні 2013 р.

У «Презентації» (с. 1–2), підготовленій відомим швейцарським славістом П. Серіо, зазначено, що обмін думками виявив «велике багатство, а історія і порівняльна лінгвістична епістеміологія сприяли ознайомленню зі східноєвропейськими поглядами на мову франкомовного інтелектуального простору» (с. 1). Відзначаються насамперед семіотичні підходи О. О. Потебні та його тріада *зовнішня форма — внутрішня форма — зміст*, що називається основною віхою особливої інтерпретації Гумбольдта в Росії. Основною ж метою колоквиуму було обговорення лінгвістами, філософами й фахівцями з семіотики наукових зрушень XIX–XX ст., знання яких необхідне для кращого розуміння сучасності, а в цьому контексті чільне місце посідають Центральна і Східна Європа.

Перша стаття — «Дієслово в останній частині “Записок по русской грамматике” Олександра Потебні», написана представником Тулузького університету ім. Ж. Жореса (Франція) Р. Комте, дослідником граматики слов'янських мов (с. 3–23). Вона ґрунтується на двох останніх томах зазначеної праці, яку французький русист вважає важливішою частиною наукової спадщини О. О. Потебні порівняно з книгою «Мысль и язык». Він пояснює це тим, що перші два томи «Записок» є переважно теоретичними, тоді як в останньому вочевидь простежується зв'язок з реальними мовними фактами, які стосуються російського дієслова, а йому тогочасні лінгвісти-слов'янофіли надавали особливого значення.

О. Дмитрієв (Москва) в сюжеті під назвою «Філософія романтизму й позитивізму в спадщині Потебні: російський та український контекст» (с. 25–46) зазначає, що праці вченого від 20-х рр. минулого століття вивчалися в контексті «української інтелектуальної традиції» (статті І. Айзенштока й Л. Білецького, монографія К. Чеховича). Особливий інтерес становлять дослідження останніх десятиліть (Ю. Шевельова, А. Даниленка, С. Вакуленка). Особливості ідей О. Потебні, що датуються 1860–1880 рр., коли в гуманітарних науках відбувався перехід

від романтизму до позитивізму, можна усвідомити лише з урахуванням нової інтерпретації його праць у післяреволюційний період, зумовленої насамперед історичними обставинами та подальшим розвитком науки.

Італійська славістка Д. Феррарі Браво з Пізанського університету в статті «Семіотичне значення концепту ‘форма’ Потебня et alii» (с. 47–59) розглядає згадану вище «тріаду», в якій форма є головним елементом слова, художнього твору і фольклору, порівнює концепції О. О. Потебні (а також близькі в семіологічному розумінні погляди О. Веселовського, В. Проппа і П. Флоренського) і Ф. де Сосюра, проводить, зокрема, паралелі між такими поняттями, як «внутрішня форма» і «мовлення», «готова (стала) форма» і «мова». Обидва значення концепту «форма» тлумачаться як семіотичні категорії: з одного боку, слово є *знаком*, а з другого боку, йдеться про *канон*, що належить до мови. Розглядаються також онтологічні аспекти мовного знака.

У статті В. Фещенка (Інститут мовознавства, Москва) «Форма і зміст як війна і мир (російська філософія мови після Потебні)» (с. 61–78) аналізуються в історичному плані погляди російських мовознавців і філософів на співвідношення між формою і змістом. Праці О. Потебні віднесено до «мирного» періоду, позначеного гармонічним поєднанням цих категорій, тоді як наступний період, а саме діяльність представників формальної школи (В. Шкловського, Б. Ейхенбаума), прирівнюється до «війни» між «змістизмом» і «формалізмом», унаслідок якого пріоритетним став формальний напрям, представлений іменами А. Белого, С. Аскольдова, Г. Шпета, Б. Енгельгардта, В. Волошинова, І. Плотнокова, В. Виноградова.

У цікавій публікації П. Флака (Карлів університет, Прага) «Андрій Бєлий як читач Потебні: неокантіанська віха в поетичному підході до мови в Росії» (с. 79–92) робиться порівняльний аналіз впливу на наукові підходи до мови в Росії початку XX ст. філософських концепцій О. Потебні і послідовників теорії І. Канта (М. Р. Коен, Г. Рікерт, В. Віндельбанд). Розглядається рецензія на працю О. Потебні «Мысль и язык», опублікована поетом-символістом у 1910 р. За висновками автора статті, поетика Андрія Белого й тогочасна теорія літератури в Росії є ознаками

переходу від психологізму О. Потебні до формальної теорії мови й структуралізму.

Чеський славіст Т. Гланц (Цюрих) у статті «Вони протиставили себе всім». Статут мислення Потебні з погляду Якобсона» (с. 93–104) розмірковує над оцінюванням потебнянських текстів у працях Р. Якобсона, використовуваними ним методами для «порядкування доробку попередників своїм особистим намірам». Неоднозначне ставлення знаного російсько-американського філолога до «інтелектуальної творчості» О. Потебні виявилось як у відвертій критиці, так і у визнанні ролі останнього у становленні формального методу в науці.

Л. Гоготішвілі (Інститут філософії, Академія наук, Москва) у своєму дослідженні «Бахтінська іманентно-діалогічна внутрішня форма як альтернатива гумбольдтіанським і потебнянським підходам» (с. 105–110) констатує значну роль ідей В. фон Гумбольдта і О. Потебні у формуванні «дискусійного поля» в російських гуманітарних науках початку ХХ ст. Авторка аналізує тлумачення філософом і культурологом М. Бахтіним їхніх поглядів на внутрішню форму, «енергетичний» аспект мови, співвідношення між мисленням, мовою і міфом, а також між поезією і прозою. У цьому плані релевантною є, зокрема, бахтінська теза про принципову релятивність будь-якої мови як загалом, так і всіх її мовленнєвих різновидів, а це обґрунтовує наявність таких внутрішніх форм, які дозволяють по-різному комбінувати іманентно властиві висловлюванню «точка говоріння» і в такий спосіб долають релятивізм мови силами самого релятивізму, створюючи новий тип адекватності, що не має аналогів у минулому.

Дискусійний характер має також стаття Л. Гелера (Лозанна; Париж) «Гасмниці четвертого елемента, або Компоненти знака за Потебнею. Проблема матеріалу в мистецтві» (с. 111–120). Її автор уважає доцільним наближення потебнянської моделі «слово $\approx$ знак $\approx$ художній твір» до концепції російських формалістів, що ґрунтується на чотирьох елементах. Різницю становить «матеріал», який фактично так само враховується О. Потебнею. Отже, основна ідея автора полягає в тому, що модель О. Потебні складається насправді не з трьох, а з чотирьох компонентів, оскільки зовнішня форма реалізується в певному матеріалі, що має, до того ж, певне смислове навантаження, і в такому разі можна констатувати майже повний збіг такої четверичної схеми з семіотичною моделлю Л. Єльмслева і, певною мірою, з нарратологічною моделлю формалістів. Що ж до двокомпонентної моделі Ф. де Сосюра, то її можна вивести з такої самої схеми шляхом редукції. За таких умов загальна (спільна) структура матиме перевагу, зумовлену можливістю зіставлення різних концепцій знака, а також твору в розумінні (того самого) знака.

І. Пільщикова (Таллінн; Москва) в сюжеті «Внутрішня форма слова в інтерпретації російських формалістів (Опояз, МЛК, ГАХН)» (с. 121–142) розмірковує про розвиток ідей Потебні у працях московських і петроградських представників формального напрямку (Товариства з вивчення поетичної мови, Московського лінгвістичного гуртка та Державної академії художніх наук). У 1924 р. у Петрограді було видано книгу Т. Райнова (філософа й літературознавця) «Александр Афанасьевич Потебня», в рецензії на яку відомий літератор Ю. Тинянов назвав О. Потебню «ім'ям величезного значення як у царині лінгвістики, так і в царині теорії літератури»; тому жодна нова течія в одній з цих галузей не оминає його, а виходить з нього або так чи інакше визначає своє ставлення до нього. Водночас, як зауважив рецензент, у монографії не знайшло висвітлення питання про внутрішню форму, що є ключовим у літературній теорії Потебні. Ще раніше інший представник петроградської філологічної школи — В. Шкловський — у статті «Потебня», опублікованій 1919 р., прокоментував основні положення праці «Мысль и язык», загалом прийнявши базову паралель між внутрішньою формою слова у прозі й образом у поезії. Варто згадати також В. Жирмунського, який 1921 р. писав про те, що головним у спадщині Потебні є метод, розроблений на основі зближення поезії з лінгвістикою, і це робить його основоположником лінгвістичної поезії.

«Мысль и язык» О. О. Потебні як можливий відгук на філологічні дослідження М. Т. Костиря (1818–1853) — таку оригінальну назву має розвідка М. Шененбергер з Лозанського університету (с. 143–158), в якій висувається відповідна гіпотеза, оскільки йдеться про праці вченого, який був викладачем теорії та історії російської літератури в Харківському університеті під час навчання в ньому молодого Олександра Потебні. Зіставлення докторської дисертації М. Костиря «Предмет, метод и цель филологического изучения русского языка», виданої 1850 р., з текстом книги «Мысль и язык» уможливило виокремлення низки спільних тем, як-от: предмет і мета філології, природа походження мови, роль і місце філософії (насамперед Гумбольдта) і психології у мовознавстві. Попри численні відмінності між поглядами двох авторів припускається думка, сформульована автором статті в її назві.

Інший укладач збірника — згаданий вище П. Серіо — свою проблемну статтю назвав «Матеріалізм чи менталізм? Постмаррівська дискусія про Потебню (30–40-і рр.)» (с. 159–184). Цікавим видається авторське порівняння змісту названої дискусії в радянському мовознавчому середовищі періоду, означеного як «темний», із поглядами тогочасних французьких дослідників психолінгвістичного й антиструктуралістського спрямування. Радянське мовознавство тих часів, у якому домінували ідеї М. Марра й

відкидалися, зокрема, основоположні ідеї І. Канта, у будь-якому випадку становить інтерес завдяки тому, що в ньому основна увага була спрямована на проблему співвідношення між природознавчими й гуманітарними науками (або «науками про дух»). За таких умов суто матеріалістичний підхід до ідей О. Потебні дозволяє, на думку автора статті, визначити місце менталізму в його складних відносинах з матеріалізмом і гуманітарними науками сталінської доби й підтримати «підозру» стосовно того, що історичний матеріалізм може співіснувати з ідеалізмом.

Доробок українських мовознавців представлено у збірнику статтею С. Вакуленка (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди) — «Запозичення Потебнею від Лацаруса — спроба з'ясування» (с. 185–202). Автор наголошує на очевидному впливі В. фон Гумбольдта на лінгвістичну теорію О. Потебні, відводячи «посередницьку» роль у цьому інтерпретуванню Гумбольдта Г. Штейнталем (хоча йдеться про незалежність Потебні і Штейнталю), але водночас відстоює думку про те, що визначення внутрішньої форми слова в Потебні (попри його посилення лише на Гумбольдта) йде насамперед не від Штейнталю, а від М. Лацаруса (німецького вченого-психолога й письменника XIX ст.), колеги й друга Штейнталю; до того ж вплив Лацаруса на Потебню не був, за словами автора статті, предметом «серйозних досліджень». Однак у Потебні простежується, за С. Вакуленком, полеміка з Лацарусом, яка стоїть у внутрішній формі ономапоетичних слів і ролі поетичного символізму в мовному розвитку.

Нарешті, С. Зенкін (Російський державний гуманітарний університет, Москва) у розвідці «Критика Потебні в працях Бориса Енгельгардта» (с. 203–214), посилаючись на статті названого російського філолога, а саме «Лингвистическая теория Потебни в ее отношении к истории литературы» і «Теория словесности в лингвистической системе Потебни», написані на початку 1920-х рр., але видані лише 2005 р., акцентує увагу на розрізненні в нього категорій мислення і пізнання, що їх ототожнював О. Потебня. Аналізуючи базові принципи потебнянської теорії з погляду завдань літературознавства, автор критичних статей закладає основи власної теорії словесної творчості. Так, дихотомічне співвідношення названих категорій виявляється в тому, що поезія становить форму мислення, але не має пізнавального характеру. Історична цінність праць Б. Енгельгардта зумовлена тим, що вони є доказом актуальності ідей Потебні не тільки в контексті дискусій 20-х рр. минулого століття, а й у загальнотеоретичному плані як окреслення важливих проблем літературної теорії, які й досі є предметом наукового аналізу.

Отже, рецензований збірник свідчить як про увагу, що їй приділяють науковій спадщині видатного вітчизняного мовознавця, так і про незмінну важливість його ідей для сучасної науки про мову. Праця становить безперечний інтерес для тих, хто цікавиться історією мовознавства, а також питаннями лінгвістичної філософії, психолінгвістики, теоретичної граматики та інших філологічних галузей.

В. ПОНОМАРЕНКО